

SALONA I NJENE NEKROPOLE

NENAD CAMBI

Filozofski fakultet u Zadru

UDK: 904(497.18)

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 1986-01-20

Fenomen luksuznih rimskih nekropola uz pristupne ceste gradu zapažen je i u Dalmaciji, kao integralnom dijelu antičkog svijeta. Istraživanja toga fenomena zadiru očito u samu srž rimskog društva i odnosa u njemu. Tema ovog rada su salonitanske nekropole, posebno one koje se nalaze uz ceste koje prilaze gradu. Salona je grad vrlo zanimljive urbanističke strukture koja je strogo podređena cestama koje su tu postojale još iz davnih vremena, prije nego što je tu nastao grad. Posebno se značajna nekropola razvila uz zapadnu cestu. S njenih su se strana nalazile četvrtaste parcele koje su u sredini imale uzdignuti nadgrobni spomenik (obično ara, rjeđe stela). Nekropola je išla prema zapadu sigurno sve do Kaštel Sućurca, a možda i dalje. Pored zapadne nekropole, postojala je i sjeveroistočna i jugoistočna. Očito je da su, na temelju pronađenih natpisa, i ur te ceste morale postojati slične ograđene parcele kao i na zapadnoj cesti. Nedavno su na sjeveroistočnoj nekropoli otkrivene dvije stele vojnika VII rimske legije koji su vjerojatno bili u službi u Saloni. Značajni spomenici jugozapadne nekropole bili su uzidani u gradske zidine. Autor misli da se natpis u kojem se spominje *via munita* odnosi na ovu, a ne zapadnu nekropolu, jer je nađena na području prvospomenute. Osim salonitanskih nekropola autor navodi i još brojne druge slične primjere iz Dalmacije (Zadar, Starigrad, Dokleja itd.). Nakon toga autor se osvrće na daljnji razvoj salonitanskih nekropola koje su imale tendenciju da se, s obzirom na to da su najbolje lokacije uz ceste bile davno zauzete, prošire poput prstena oko grada. Kršćanske pak nekropole imaju sasvim drugačiju tendenciju razvoja i širenja, a glavna odrednica je sveto mjesto (obično grob mučenika, relikvije i sl.).

Autor nadalje proučava natpise sepulkralnog karaktera i analizira sve termine koji se odnose na grobne parcele, ograde, pristupe itd.

Na koncu autor daje i neke opće osvrtne na nekropole u salonitanskom ageru i uočava dva tipa formiranja groblja: jedan uz sela i zaseoke (vicuse), a drugi uz veća imanja.

Salona, glavni grad rimske provincije Dalmacije, smjestio se na neobično zanimljivom mjestu dalmatinske obale. To je mjesto pogodno u makro i mikro geografskom pogledu, jer se nalazi približno na sredini istočne obale Jadrana. Iako Jadran na tom mjestu nije najuži u odnosu na talijasku obalu, Rim je preko Aternuma (Pescara) na Salonu najbliže Dalmaciji. Taj je prelazak preko mora osim toga prirodno zaštićen velikim otocima (Brač, Šolta, Hvar i

Vis) kroz gotovo trećinu puta. Sam se grad razvio u krajnjem istočnom dijelu dubokog Kaštelanskog zaljeva (u antici vjerojatno *Sinus Salonitanus*) koji je dosta siguran od skoro svih vjetrova. Gradu gravitira, doduše neveliko, ali vrlo plodno polje (Kaštelansko polje) na rubovima kojega su se nalazile dvije grčke kolonije *Tragurion* i *Epetion*, osnovane po svoj prilici u III st. prije n. e.¹ Područje između te dvije kolonije bilo je u sferi grčkog interesa, iako je sama Salona, koja se približno nalazi u sredini, bila, prema Strabonu, već u II st. prije n. e. luka ilirskih Dalmata.²

Kroz to područje na neznatnoj udaljenosti od morske obale vodila je drevna cesta (vjerojatno još iz prethistorijskih vremena) i povezivala spomenuta mjesta.³ Na mjestu gdje se cesta račvala, da bi jedan krak skrenuo prema sjeveru a drugi prema jugoistoku sjelo je naselje kasnije Salona. Račvanje na tom mjestu je sasvim logično, jer se sjeverno, nekih desetak kilometara udaljeno od Salone, nalazi jedan od rijetkih ali zato možda najvažniji i najlakši prirodni prolaz u unutrašnjost kroz lanac Dinarida.⁴ Taj klanac je vjerojatno već od drevnih, sigurno još prethistorijskih vremena štiti-tila utvrda, na uzvišenju na kojem se i danas nalazi srednjovjekovna tvrđava Klis. Spomenuta bifurkacija ceste nalazila se neposredno izvan istočnih vrata starijeg dijela Salone, ali je grad proširivši se kasnije prema istoku inkorporirao raskrižje i dio cesta u svoje gradsko tkivo.⁵ Sjeverni odvojak vodio je u unutrašnjost prema logoru VII rimske legije Tilurij (selo Gardun kod Trilja), te rimskoj veteranskoj koloniji *Aequm* (selo Čitluk kod Sinja i dublje u unutrašnjost.⁶ Istočni pravac vodio je prema *Epetionu* i dalje niz obalu.⁷

S istočne strane grada nalazila se široka i razgranata delta rječice *Salon*. Na njezinu bogatom izvoru kaptirala se voda za grad (njeno vrelo daje dovoljno vode i za Split, grad od oko 250.000 sta-

¹ U pisanim izvorima Trogir se spominje kod *Polibija XXXII, 18, 1*. Tu se navodi kako se 158. godine Isejci tuže u Rim da Delmati napadaju njihova naselja *Tragurion* i *Epetion*. O vremenu osnutka Trogira usp. *PW-RE, VI A, s. v. Tragurium, stup. 2076*, te M. Suić, »Pravni položaj grčkih gradova u Mamijskom zaljevu za rimske vladavine«, *Diadora, 1, 1959, str. 162*.

² *Strabon, VII, 5, 5*.

³ E. Dyggve, *History of Salonitan Christianity, Oslo 1951, str. 4*.

⁴ E. Dyggve, l. c.

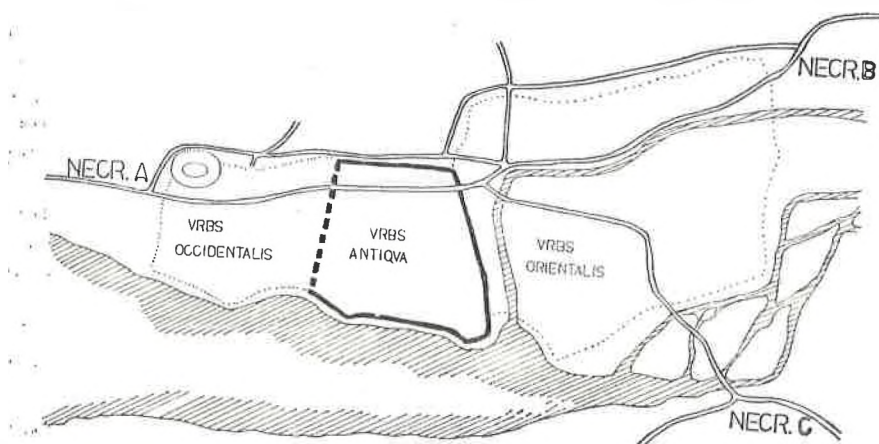
⁵ E. Dyggve, »Porta Suburbia I«, *Starinar, VI, 1931, str. 14*.

⁶ Cesta se za Tilurij odvajala od one koja vodi prema *Aequum* kod Stojančevih kuća u Dicmu. Usp. I. Bojanovski, *Dolabellin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Sarajevo, Centar za balkanološka ispitivanja BiH, 1974, str. 55 i d.

⁷ Na *Tabuli Peutingeriani* se jasno zapaža da je Salona povezana s Epetijem cestom koja vodi uz obalu do ušća rijeke Neretve. Od te se ceste odvaja krak za Split. Usp. *Monumenta Cartographica Jugoslaviae, I Antičke ceste* (ed. G. Škrivanić), Beograd 1974, V, 2; VI 3.

novnika), otkuda je vodio vodovod do samoga grada.⁸ S druge strane ušće rijeke pružalo je sigurnu zaštitu brodovima u slučaju nevolje kao *portus interior*.

Opisana geografska situacija pokazuje nesumnjive komparativne prednosti pa su uz njih i uz određene historijske događaje (borba Salonitanaca na strani Cezara za vrijeme građanskog rata) morala odigrati značajnu ulogu prilikom izbora mjesta glavnog grada rimske provincije Dalmacije.⁹ Geografska situacija (zaljev s lukom, pitka voda, plodno polje, itd.), te predrimska mreža cesta utjecale su i pri planiranju i oblikovanju grada. Najstariji nukleus preuzeo je predrimsku cestu kao glavnu transversalu u pravcu istok-zapad (sl. 1). Taj dio grada približno je trapezoidnog izgleda,

Sl. 1. Salona. Skica obrisa grada, cesta i nekropola (prema E. Dyggeveu)

a bio je utvrđen megalitskim zidinama kakve su u Dalmaciji vrlo česte u helenističko i rimsko republikansko doba.¹⁰ Spomenuta cesta ulazila je na zapadna vrata, izlazila na istočna, tako da je jednim dijelom postala gradska saobraćajnica. Kad je točno nastao ovaj dio grada i da li je on imao neke razvojne faze, u ovom je trenutku istraživanja teško reći.¹¹ Vjerojatno je kao takav postojao barem od 119/118. godine prije n. e. kad je u njemu prezimio rimski kon-

⁸ W. Gerber, *Forschungen in Salona*, I, Wien 1917, str. 139 i d.

⁹ Cezar, *Bell. civ.*, III, 9.

¹⁰ O tome usp. D. Rendić-Miočević, »Salone d'apres les sources antiques et question des Grecs salonitains«, *Disp. Salonitanae*, I, Split 1975, str. 23 i d. te id. »Salona 'Quadrata' Salonitanski oppidum (Caes. B. c. III, 9) u svjetlu novih istraživanja«, *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, 49, 1983, str. 356 i d.

¹¹ O tome problemu usp. D. Rendić-Miočević, »Salona 'Quadrata'...«, str. 356 i d.

zul Cecilije Metel.¹² Mišljenja sam da je na razvitak te najstarije jezgre grada moralo utjecati grčko iskustvo gradogradnje, budući da se osnovne ceste sijeku pod pravim kutem.

Salona se naglo razvija kao grad u doba penetracije rimskog (italskog) stanovništva negdje sredinom prve polovice I st. prije n. e. a osobito nakon što je grad postao rimska kolonija i glavni grad provincije (približno u doba Cezara).¹³ Kasnije pak, kad se grad naglo razvija, gradske zidine postaju tijesne. Nesumnjivo je da Salona u doba nakon definitive pacifikacije Ilira, a vjerojatno već od doba Augustova mira, izlazi iz starih okvira i da se širi prema istoku i prema zapadu. Osnovni pravci širenja slijede postojeće saobraćajnice koje su išle prema zapadu, sjeveru i istoku, a zatim se postepeno popunjavao i prostor među njima, s tim što je krajnji istočni dio zbog močvarnog terena bio znatno slabije naseljen, čak i u vrijeme propasti grada u VII st.¹⁴ Zbog toga je oblik prostora novijih dijelova grada na izgled dosta nepravilan, ali je logičan jer su ga diktilali upravo pravci cesta i rijeka koja je bila krajnja barijera na istoku. Prema tome, grad se spontano širio, bez nekog plana, ali po logici postojećih komunikacija i geografskih karakteristika područja. Nema sumnje da su nove četvrti grada bile bez zaštite gradskih fortifikacija sve do doba Marka Aurelija, kada se utvrđuje zbog opasnosti od provale Markomana i Kvada.¹⁵ Zidine opsega oko 4.100 m dale su definitivni oblik grada.¹⁶ Gradski se prostor više nije širio, iako su se zidine nekoliko puta pregrađivale tijekom trajanja života grada do oko tridesetih godina VII st., kada vjerojatno propada za vrijeme prodora Avara i Slavena.¹⁷

Navedene tri glavne ceste, koje su postojale prije nastanka grada i koje su poslužile kao njegovo osnovno vezivno tkivo, prema općoj praksi u antičkom svijetu poslužile su i kao prikladno mjesto za razvoj gradskih groblja. Sa strana tih cesta grade se grobnice, ukapaju pokojnici i postavljaju nadgrobni spomenici. Nema dvojbe

¹² A p i j a n, *Illyrica*, pogl. 11.

¹³ M. Suić, »O municipalitetu antičke Salone«, *VAHD*, LX, 1958, str. 28 i d.

¹⁴ Da je na tom dijelu svoje teritorije grad bio slabije naseljen pokazala su sondažna istraživanja provedena 1979. godine.

¹⁵ O gradnji gradskih zidina oko proširenja grada na istoku i na zapadu svjedoče natpisi *CIL III 1979*, 6374 i 8570. O tome usp. H. Kähler, »Die Porta Caesarea in Salona«, *VAHD*, LI, 1930—34, str. 45 i d.

¹⁶ Dužinu salonitanskih zidina utvrdio je još F. Carrara, *Topografia e scavi di Salona*, Trieste 1850, str. 25. Prema Carrari točne dimenzije opsega iznose 4.077 m, dok je ukupna površina 720.000 m².

¹⁷ Novija istraživanja čini se pokazuju kako Salona nije propala 614. godine, već možda koju deceniju kasnije. O tome usp. I. Marović, »Reflections about the Year of the Destruction of Salona«, *VAHD*, LXXVII, 1984, str. 293 i d.; N. Jakšić, »Constantine Porphyrogenitus as the Source for the Destruction of Salona«, *VAHD*, LXXVII, 1984, str. 315 i d.

da su najvažnije nekropole grada bile uz cestu koja je dolazila sa zapada, prolazila kroz grad, gdje se račvala i razdvajala u dva pravca (prema sjeveroistoku i jugozapadu).

Od svih salonitanskih nekropola najpoznatija je zapadna ili kako se često naziva *Hortus Metrodori* (sl. 2).¹⁸ Ovaj posljednji naziv je, međutim, po mom mišljenju pogrešan. On se temelji na jednom danas, na žalost, izgubljenom natpisu (*CIL III 2207*) koji glasi:

AVR(elius) APRILIANVS SE VIVO DONAVET
 ARCAM AVR(elio) AMVRO ET AVR(eliae) QVINTE QVE (?)
 EST IN ORTO METRODORI VIVI SIBI P
 OSVERVNT

Sl. 2. Plan zapadne nekropole. Snimka iz 1969.

Mnogi su, naime, autori držali da je ta nekropola nastala na mjestu nekadašnjeg vrta nekog Metrodora, navodnog grčkog kolonista iz Issa ili Tragurija, pa se tako nastavila nazivati i kasnije.¹⁹ S obzirom na to da se natpis nalazio na sarkofagu iz kasnijeg III st. n. e.,²⁰ očito je da se eventualna uspomena na nekog Grka nije mogla održati kroz nekoliko stoljeća. S druge strane kontekst natpisa jasno govori da je *hortus* jedan grobni areal s dosta grobova, a među

¹⁸ Naziv nekropoli je dao F. Lanza, *Antiche lapidi Salonitane inedite*, Zadar 1850, str. 148; F. Lanza, *Monumenti Salonitani inediti*, Vienna 1865, str. 29.

¹⁹ G. Novak, »Isejska i rimska Salona«, *Rad JAZU*, 270, 1949, str. 158; id. »Stari Grci na Jadranskom moru«, *RAD JAZU*, 322, 1961, str. 183; M. Suić, »O municipalitetu . . .«, str. 15.

²⁰ S obzirom na to da se u natpisu javljaju solidi kao jedinica za naplatu kazne u slučaju violacije groba, očito je da se radi o kasnoantičkom spomeniku. Solidi se, naime, kao monetarna jedinica počinju upotrebljavati od IV st. (doba Konstantina I). O tome usp. *PW-RE*, III A, stup. 920 (Regling) s. v. solidus.

njima i sarkofag koji Aurelije Aprilijan daje Aureliju Amuru.²¹ Analogija jasno pokazuje da je izraz *hortus* termin za veće grobne parcele s hortikulturnim rješenjem.²² Očito je da vlasnici takvih parcela mogu ustupiti, odnosno davati ili prodavati mjesta za ukop i postavljanje nadgrobnih spomenika.²³ Prema tome mnogo je ispravnije ovo groblje nazvati zapadnom nekropolom nego *Hortus Metrodori*, iako se ovaj naziv već gotovo ustalio u praksi.²⁴

Zapadna se nekropola počela istraživati još daleke 1823. godine, tek tri godine nakon osnutka Arheološkog muzeja u Splitu.²⁵ Cilj istraživanja na tom lokalitetu bio je zapravo prikupljanje spomenika na mjestu koje je u tom pogledu vrlo mnogo obećavalo, a ne za istinsko proučavanje nekropole. Kasnije su se tu još u nekoliko navrata vršila arheološka iskapanja, a najvažnija od njih su bila ona iz 1909/10. i ona između 1969. i 1972.²⁶ Na toj se nekropoli (sl. 2—3) uz cestu nalaze približno kvadratni ili pravokutni prostori u kojima su se nalazili grobovi (uglavnom urne) ali i drugi tipovi grobova i grobnica (grobne komore, sarkofazi, grobovi u amfori i sl.).²⁷ Neke grobne parcele su bile zidane velikim kamenim blokovima (ponekad dugi i preko 4 m).²⁸ Veliki su blokovi bili samo iznad razine zemlje, dok su supstrukcije od manjeg kamena zidanog pomoću žbuke.²⁹ Katkada je čitava grobna parcela bila od sitnog materijala.³⁰ Takav način zidanja ruši pretpostavku koja se još donedavno provlačila u literaturi da se radi o grčkoj fortifikacijskoj

²¹ Na to bi ukazivala činjenica što Aurelije Aprilijan daje još za života sarkofag koji već postoji na grobnoj parceli nekog Metrodora (*Hortus Metrodori*).

²² Usp. natpise CIL VI 17992, IX 1938, XIII 2494. O tome usp. i u J. J. Hatt, *La tombe gallo-romaine*, Paris 1951, str. 71 i d.

²³ O tome svjedoči natpis CIL III 2207, zatim natpis na sarkofagu koji je otkriven na zapadnoj nekropoli (F. Bulić, »Escavi nella necropoli antica pagana di Salona detta Hortus Metrodori negli anni 1909 e 1910«, *Bull. dalm.*, XXXIII, 1910, str. 38, br. 4165 A).

²⁴ Bulić navodi da je nekropola definitivno krštena 1894. godine u publikaciji L. Jelić — F. Bulić — S. Rutar, *Guida di Spalato e Salona*, Zadar 1894, str. 226, ali zapravo ime joj je dao već F. Lanza (usp. bilj. 17).

²⁵ F. Lanza, *Monumenti Salonitani...*, str. 29.

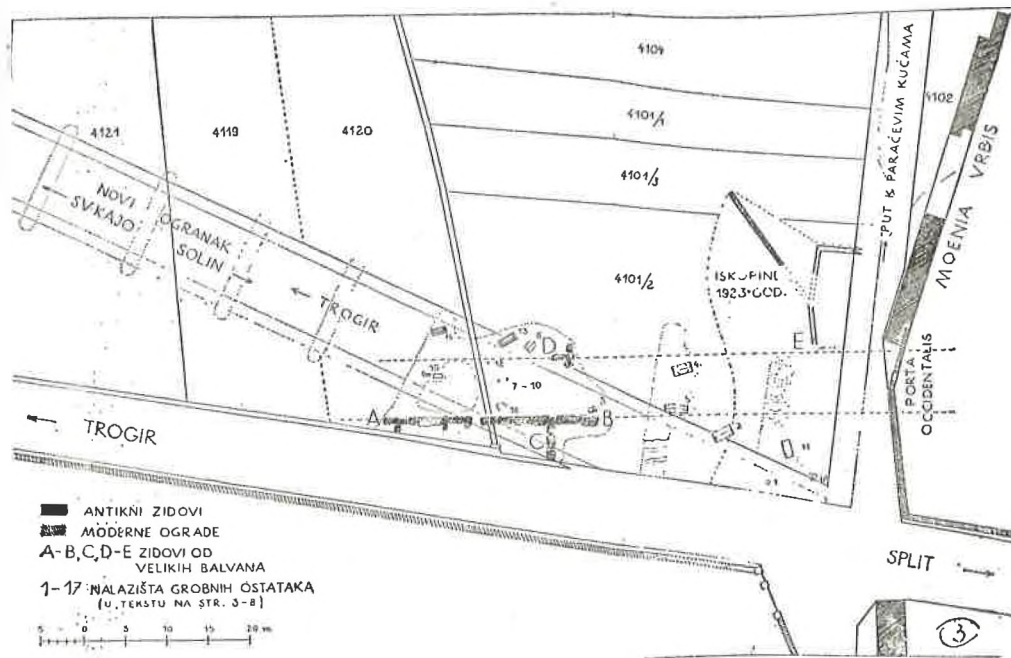
²⁶ O prvim istraživanjima usp. F. Bulić, »Escavi...«, str. 3 i d., a o drugima preliminarni izvještaj A. Rendić-Miočević, »Solín — antički grad, Lokalitet III 'in horto Metrodori', *Arheološki pregled*, 12, 1970, str. 113 i d.

²⁷ F. Lanza, *Monumenti Salonitani...*, str. 29; F. Bulić, »Escavi...«, str. 22 i d.

²⁸ F. Bulić, »Escavi...«, str. 19.

²⁹ A. Rendić-Miočević, o. c., str. 116; D. Rendić-Miočević, *Iz ranije salonitanske graditeljske tradicije. Materijali, tehnike i strukture predantičkog i antičkog graditeljstva na istočnom jadranskom prostoru*, Zagreb 1980, Tab. 2, sl. 1, 2.

³⁰ Usp. zidove koji se nalaze sasvim desno na planu F. Bulić, »Escavi...«, Tab. XIII.

Sl. 3. Plan dijela zapadne nekropole kod zapadnih gradskih vrata (prema M. Abramiću).

gradnji s megalitskim blokovima.³¹ Masivni blokovi u Saloni nisu rijetkost ni u kasnije vrijeme, jer se očito negdje u neposrednoj blizini grada moglo lako vaditi takvo kamenje po slojevima.³² Grobne parcele su katkada bile pregrađivane (također velikim blokovima), tako da su se dobile dvije prostorije, međusobno povezane vratima.³³ S obzirom pak da se ulazna vrata nisu sačuvala ni na jednoj grobnoj parceli, vrlo je vjerojatno da im se pristupalo nekakvim stepenicama, ali je njihov karakter teško utvrditi. Isti blokovi od kojih su bile izgrađene grobne parcele upotrebljavani su i za oivičavanje ceste. Fasada ograda grobnih se parcela nalazila direktno iznad rubnog kamenja ceste.³⁴ Protezanje nekropole uz cestu prema zapadu može se pratiti sve do Kaštel Sućurca, udaljenog oko dva

³¹ F. Bulić, »Escavi...«, str. 3 i d.; G. Novak, »Isejska i rimska Salona...«, str. 82 i d.; M. Suić, »O municipalitetu...«, str. 24 i d.

³² D. Rendić-Miočević, *Iz ranije salonitanske graditeljske prakse...*, str. 96 i d.

³³ Prostorija označena slovima I, K, L, M na planu F. Bulić, »Escavi...«, Tab. XIII.

³⁴ A. Rendić-Miočević, »Salona — Solin...«, str. 114.

kilometra od Salone, gdje je otkrivena jedna ograđena grobna parcela zidana na isti način kao i one u blizini samoga grada³⁵ i kriptu jednog mauzoleja u kojoj su se nalazili ostaci sarkofaga gradsko-rimske produkcije iz II i III st. n. e.³⁶ Nije isključeno da su grobovi još dalje pratili cestu. U nekim su grobnim parcelama otkrivene i baze za podizanje ara, tipa nadgrobni spomenika koji je posebno karakterističan za zapadnu nekropolu. Ovaj je tip spomenika bio proširen u drugoj polovici I i većem dijelu II st. n. e. Grobne se parcele nalaze samo na sjevernoj strani ceste, zbog toga što ona u blizini Salone slijedi sam rub terase, ispod koje se teren strmo ruši prema jugu, odnosno prema moru. Stoga, ta strana ceste nije bila zgodna za gradnju grobnica, jer je tu teren niži za nekoliko metara od ceste. U neposrednoj blizini zapadnih salonitanskih zidina (sl. 3), te daleko prema zapadu razlika u nivou jedne i druge strane ceste nije toliko velika, pa se grobnice nalaze i s južne strane.³⁷ Ograđene grobne parcele su doživljavale u toku stoljeća mnoge promjene, pa je o njihovu originalnom izgledu i funkciji teško govoriti. Mišljenja sam da se radilo o sličnom tipu grobnih areala poput onih u Akvileji, gdje su se znatno bolje očuvali.³⁸ To su, dakle, ograde oko parcele unutar koje je na približno središnjem mjestu centralni nadgrobni spomenik, najčešće ara, dok su naokolo posijani, bez nekog posebnog reda, grobovi raznih vrsta. Velika je šteta što je veći dio ove nekropole propao ispod kuća naselja (Sv. Kajo), industrijskih objekata (cisterne za naftu i tvornice cementa), tako da je njegovo dalje istraživanje moguće samo na neznatnim slobodnim površinama. Ograđene grobne parcele, čini se, nalazile su se samo uz ivicu ceste, dok do sada nisu pronađene u drugom redu prema sjeveru.

Kako su se sve grobne parcele nazivale u Saloni? To nam, na žalost, nije poznato. Natpisi donose dva termina — *hortus* i *locus*. O prvom ćemo raspravljati malo kasnije, a drugi nije dovoljno precizan, jer označava grobnu parcelu, odnosno samo mjesto groba. Natpis *CIL* III 2397, o kojem će detaljnije biti govora kasnije, jasno

³⁵ F. Bulić, »Escavi...«, str. 19 i d, Tab. X, 2.

³⁶ E. Dyggve, *History...*, sl. IV, 38; N. Cambi, »Die stadtrömische Sarkophage in Dalmatien«, *Arch. Anzeiger*, 1977, str. 450, br. 5, sl. 126, 127, 128 a—h, sl. 129 i 136; str. 450, br. 8, sl. 132, 133, 134; str. 456, sl. 140.

³⁷ F. Carrara, *Topografia e scavi...*, str. 128 i 137, te F. Bulić, »Escavi...«, str. 19, bilj. i spominje da je grobni areal na lokalitetu Stačun (dolazi vjerojatno od latinskog *Statio*) na južnoj strani ceste, dok su svi ostali na sjevernoj. Kasnije je pak M. Abramčić, »Zapadna nekropola antičke Salone«, *VAHD*, LII, 1935—49, str. 12, Tab. I, utvrdio grobne areale i na južnoj strani vrlo blizu zapadnih gradskih vrata.

³⁸ G. Brusin, *Nuovi monumenti sepolcrali di Aquileia*, Venezia 1941, str. 48 i d, sl. 31, Tab. II; J. M. C. Toynbee, *Death and Burial in the Roman World*, London 1971, str. 79 i d. sl. 2.

ukazuje da izraz *locus* označava grobnu parcelu, jer je on međaš takve parcele i počinje izrazom *finis loci*, a dalje se navode njene dimenzije. S druge strane, izraz *loci concessionem*, koji se susreće u bezbroj primjera, očito ukazuje da se radi o nazivu za jedan ukop.³⁹ Prema tome *locus* je izraz koji ima dosta široko značenje. Ti navedeni primjeri bili bi argumenti u prilog pretpostavke da za ograđeni grobni areal nema nekog specifičnog termina.

Sličnosti s akvilejskim nekropolama osim grobnih parcela pokazuju i same are. Ovdje bih ukazao na jedan veoma indikativan primjerak iz kasnog flavijevskog doba, onaj koji je pripadao Kvintu Etuviju Kapreolu.⁴⁰ Ta je ara po ovom obliku i ornamentalnoj dekoraciji vrlo slična jednom primjerku iz Akvilije.⁴¹ Razlika je samo u tome što salonitanska ara ima na bočnim stranama erote u krilima, dok akvilejska po većini autora Atise, a ja bih radije kazao pobijedene orijentalce.⁴² Ova paralela je to zanimljivija što se na obje javlja isto ime (Quintus Etuvius Caperolus), ali je evidentno da se ne radi o istoj osobi, jer su ostali podaci različiti. Ipak, moguće je da između dva Etuvija Kaperola postoji rodbinska veza, jer su približno iz istog doba (druga polovica I st. n. e.) i jer su među dva jadranska grada uvijek postojali bliski odnosi.⁴³

U ranije doba stele čini se predstavljaju prevladavajući tip nadgrobnog spomenika, ali ipak nije sasvim sigurno da li su one bile upotrebljavane kao biljeg glavnoga groba na većim grobnim parcelama. Na jednom primjerku iz Salone, pronađenom u blizini zapadne nekropole, navode se dimenzije parcele, što pokazuje da su se stele ipak mogle nalaziti na grobnom arealu, ali je on bio manjih dimenzija (15 x 15 stopa) i nije jasno da li je bio ograđen.⁴⁴ Kasnije pak, od sredine I st., ara se pojavljuje kao glavni nadgrobni spomenik na takvim ograđenim parcelama. Are su kao glavna oznaka na parceli čitavo II st. Sarkofazi se pojavljuju tek u II i III st.⁴⁵

³⁹ Usp. na primjer natpis na nadgrobnoj ploči Aurelije Gorgonije: F. Bulić, »Iscrizione di Aurelia Gorgonia«, *Bull. dalm.*, XXXV, 1912, str. 46 i d.

⁴⁰ O toj ari usp. dalje u tekstu u vezi s jugoistočnom nekropolom (C).

⁴¹ V. Santa Maria Scrinari, *Catalogo delle sculture romane del Museo archeologico di Aquileia*, Roma 1972, str. 135, br. 387, sl. 387.

⁴² Iako se općenito smatra da su to likovi Atisa, mislim da oni ne sadrže ništa karakteristično za Atisa (pastirski atributi itd.). Kad su pak u pitanju vojnički spomenici, tada je njihovoj ikonografiji mnogo primjereniji lik turobnog, pobijedenog orijentalca. Lik Atisa na nadgrobnim spomenicima javlja se možda na nadgrobnim spomenicima tek u II st.

⁴³ O vezama Akvileje i Salone usp. D. Rendić-Miočević, *Ricordi aquileiesi nelle epigrafi di Salona. Studi Aquileiesi offerti a Giovanni Brusin*, Aquileia 1953, str. 67 i d.

⁴⁴ F. Bulić, »Trovamenti antichi ad est dell' anfiteatro a Salona«, *Bull. dalm.*, XXXVII, 1914, str. 64, br. 4654 A.

⁴⁵ Nekoliko sarkofaga s ove nekropole je vrlo ranih, kao što su npr. oni u: F. Bulić, »Escavi...«, str. 35, 4157 A — možda još kasno I st: str. 38, br. 4165 A — možda druga pol. II st; str. 54, 4117 A — rano II st; str.

Na većim grobnim parcelama zakapani su članovi obitelji vladnika i njihove šire familije, tj. oslobođenici, klijenti itd. Zanimljiv primjer pokapanja bliže i dalje obitelji pruža jedan sarkofag i stela na kojima se pojavljuje isti *nomen gentile* (*Albucii*).⁴⁶ U sarkofagu su bili sahranjeni otac, majka i sinovi, članovi salonitanske i isejske gradske aristokracije,⁴⁷ bivši gospodari a kasniji patroni oslobođenika spomenutih na steli.⁴⁸ Sarkofag i stela su pronađeni jedan blizu drugoga na salonitanskoj zapadnoj nekropoli u četvrtoj deceniji 19. st., ali bliže okolnosti nisu poznate.⁴⁹ Vrlo je vjerojatno da su pokojnici u spomenutom sarkofagu i oni na steli bili pokopani zajedno na istoj grobnoj parceli. Bogata obitelj koja je pripadala gornjoj klasi građana dala je svojim oslobođenim pravu pokopa na grobnoj parceli početkom II st.⁵⁰ Pored obitelji i njihovih klijenata pravo pokopa na parceli mogli su dobiti i drugi ljudi. Oni su, naime, mogli kupiti, dobiti ili na neki drugi način pribaviti *loci concessionem* koji se često navodi u nadgrobnim natpisima.⁵¹ Stoga nije čudno što su često zajedno sahranjeni pripadnici različitih socijalnih grupa, odnosno nacionalnog porijekla. Međutim odnose pokojnika i njihovih obitelji veoma je teško razlučiti.

Pri dnu natpisa na nadgrobnim spomenicima često se daju podaci o dimenzijama grobnih parcela (*in fronte . . . , in agro . . .*). Dimenzije parcela nisu osobito velike, iznose najviše oko 50 stopa.⁵² Međutim, dimenzije najvećih obzidanih grobnih areala na zapadnoj nekropoli kreću se oko 20 m po dužoj (pročelnoj) stranici,⁵³ ali svaka

55. br. 4161 A — II st.; str. 57, br. 4118 A — druga pol. II st.; str. 58, br. 4121 A — ranije II st.; str. 60, br. 4123 A — sredina II st.; zatim sarkofag G. Albucija Menipa o kome usp. u bilj. br. 46.

⁴⁶ N. Cambi, »Sarkofag Gaja Albucija Menippa (CIL III 2074)«, *VAHD*, LXIII—LXIV, 1961—62, str. 99 i d, Tab. IX, X, 1, 2.

⁴⁷ Čudno je što je otac Gaj Albucije Menip bio dekurion i edil Salone, sin mu Gaj Albucije Proclian dekurion Salone i Isse, a drugi sin Gaj Albucije Menip dekurion Isse. Čudno je također što su otac i prvo spomenuti sin upisani u tribus Tromentina, a drugi sin u tribus Sergia. Sve se to protiv rimskom građanskom pravu. O tome usp. C. Cambi, »Sarkofag . . .«, str. 104 i d.

⁴⁸ Imena zajedno oslobođenih C. Albucija Trofima i C. Albucija Vitaia pokazuju da su to oslobođenici obitelji pokopane u spomenutom sarkofagu.

⁴⁹ Pronašao ih je zajedno F. Carrara na posjedima obitelji Drašković 1844. godine. Te parcele se nalaze na području gdje je bila zapadna salonitanska nekropola. Precizniji podaci, međutim, nisu poznati.

⁵⁰ Ja sam datirao sarkofag u prvu četvrtinu II st. (C. Cambi, »Sarkofag . . .«, str. 101 i d.) Kasnije je F. Rebecchi, »I sarcofagi romani dell Arco Adriatico«, *Antichità Altoadriatiche*, XIII, 1978, str. 227, bilj. 79, sarkofag stavio u kasnije I st. Ostao bih ipak kod svoje datacije.

⁵¹ Usp. natpis CIL III 2973, o kojemu će se više govoriti dalje u tekstu.

⁵² Usp. natpise CIL III 2072 i 2082. Iako nisu jedini s tolikim velikim parcelama, ipak su vrlo rijetki.

⁵³ To je već spominjani grobni areal koji je otkopao F. Bulić, »Escavi . . .«, (K, I, M, B), ali sa svojim proširenjem prema zapadu.

parcela nije morala biti ograđena. Da li postoji razlika u pogledu naziva između običnih parcela s manjim brojem ukopa i većih, teško je reći. Neke parcele s velikim brojem grobova morale su biti dosta velike da bi se smjestili svi i da bi bio slobodan pristup svakome ponaosob. Na velikom broju natpisa javlja se često formula *adito libero*,⁵⁴ što ukazuje da su grob ili parcela bili smješteni u drugom redu, iza prednjih pokopa odnosno parcela u odnosu na glavnu cestu, pa se tražilo nesmetani prolaz. *Aditus liber* je nužan za održavanje rituala na spomen dane.⁵⁵ O samom karakteru žrtava, međutim, natpisi skoro ništa ne govore.

Kad je proširenje grada na zapadnoj strani dobilo gradske zidine pri koncu II st. n. e., stradale su mnogo i grobnice koje su se nalazile u blizini. U zidinama su pronađeni fragmenti mnogih nadgrobnih spomenika. Iz zidina su tako izvađeni neki vrlo kvalitetni nadgrobnih spomenici, kao što su na primjer ara Pomponije Vere, stela Gaja Utija, koji su tipični predstavnici oblika nadgrobnih spomenika prva dva stoljeća naše ere.⁵⁶ Oba su bez sumnje bili izrađeni u salonitanskim kameno-klesarskim radionicama u duhu provincijalne umjetnosti toga doba. Ostaci takvih nadgrobnih spomenika zapažaju se još uvijek u gradskim zidinama i nakon vađenja i njihove rekonpozicije, osobito u blizini amfiteatra koji je i sam inkomporiran u sistem gradskih fortifikacija.⁵⁷ Da li su se te i brojne druge grobnice nalazile unutar zapadnog dijela grada koji je trebalo zaštititi gradskim zidinama, a izvan najstarije jezgre grada (tzv. *urbs antiqua*)?⁵⁸ Na to pitanje nije lako decidirano odgovoriti, jer nema direktnih potvrda. Ipak vjerojatnije je da su ranije grobnice bile likvidirane prilikom širenja naselja prema zapadu. Za normalni razvoj grada sigurno su smetnja bili svi spomenici koji su se nalazili iznad nivelete zemlje. Njihova je likvidacija, međutim, sigurno bila postepena a u skladu sa širenjem grada. Navedenoj pretpostavci u prilog bi išla činjenica što su u zidinama barem do sada pronala-

⁵⁴ Usp. F. Bulić, »Inserzioni inedite«, *Bull. dalm.*, XXVI, 1903, str. 180, br. 3142. Zanimljiv i prilično neobičan je izraz *introito libero*; usp. *CIL* III 2119. U natpisu na steli spomenutoj u bilj. 44 navodi se da je *adytus* širok 4 stope.

⁵⁵ Na to ukazuje izraz *Sacrificique causa* u natpisu *CIL* III 9315.

⁵⁶ Usp. F. Bulić, »Il monumento sepolcrale di Ponponia Vera, estratto dalle mura perimetrali dell' antica Salona«, *Bull. dalm.*, XXVI, 1903, str. 3 i d, Tab. I—IV, te za stelu M. Abramčić, »Spomenici iz bedema stare Salone«, *VAHD*, L, 1928—29, str. 56, Tab. V; S. Rinaldi Tuffi, »Stele con ritratti di eta romana nel Museo Archeologico di Spalato. Saggio di una tipologia strutturale«, *Atti della Accademia Nazionale dei Lincei*, CCCLXVIII, 1971, str. 94, br. 6, Tab. IV, 1.

⁵⁷ U neposrednoj blizini amfiteatra i danas se vidi završetak jedne are uzidan u sjeverne gradske zidine.

⁵⁸ To je takozvani *urbs occidentalis*.

zeni samo spomenici iz I st., a većina ih je iz kasnijeg I st. n. e.⁵⁹ Ti sigurno nisu iz doba kad nekropola nastaje iza zapadnih vrata starije jezgre grada. Za sada je još uvijek veliki problem što je s tim najstarijim pokopima uz zapadnu cestu, iako E. Dyggve navodi da je bilo grobova unutar proširenja grada prema zapadu.⁶⁰ Međutim, osteoteka na koju se on poziva sigurno je iz kasnijeg II st., dakle iz doba kad je taj dio grada već davno bio urbaniziran, pa vjerujem da ta i druge grobnice nisu otkrivene *in situ*. Stoga se za sada ne može sa sigurnošću potvrditi Dyggveovo mišljenje o grobovima na navedenom dijelu grada, jer pouzdanih arheoloških tragova nema. Ipak nije logično da je taj potez ceste, dug više od stotinu metara, bio bez grobnica kroz sedamdesetak godina (početak I st. prije n. e. do prvih decenija I st. n. e.) kad se grad počinje intenzivno širiti prema zapadu. Dapače, u tom periodu navedeni potez je morao biti najzanimljiviji za ukapanje. Vjerojatno je izgradnja koja je uslijedila uništila ostatke groblja, premda bi tek sistematska istraživanja (koja tu, na žalost, nisu nikad vođena) dala neke sigurnije odgovore.

Sadašnja situacija na zapadnoj nekropoli Salone je očito bitno različita od one iz doba kada nastaju grobne parcele o kojima je ranije bilo riječi. Mišljenja sam, naime, da je kroz II st. došlo do djelomične destrukcije grobnih ograda da bi se dobilo prostora za drugačiju organizaciju nekropole.⁶¹ Čini mi se da tek u to doba u Salonu nastaju hortusi, parcele većih dimenzija na kojima se postavljaju sarkofazi, ali i drugi tipovi grobova namijenjeni za ritus inhumacije. O kasnom nastanku govorila bi činjenica da su svi natpisi na kojima se spominje taj termin razmjerno pozni. Na temelju zatečene arheološke situacije teško je kazati kako izgleda *hortus*, kojih je dimenzija i kako je organiziran, ali čini se da ipak dosta podataka pruža jedan natpis (*CIL* III 2973) za koji nije poznato otkuda potječe, iako je vrlo vjerojatno sa zapadne nekropole.⁶² On glasi:

IVLIA MVTIANA SIBI VIVA
 POSVIT ET AVR(elio) PATEATI
 CONIVGI SVO INTER ARCAS
 IN MEDIO IN HORTO AT VIAM
 PROSPICIENTEM IN AREOLAM
 VET(erem) AT SALVENTIAM IN GONAM
 LOCO CENCESSO AB AELIO MARVLLINO

⁵⁹ To su spomenici koji se spominju u bilj. 56 i 57.

⁶⁰ E. Dyggve, *Recherches a Salone*, II, Copenhagen 1933, str. 138, sl. 71.

⁶¹ O tome vidi dalje u tekstu.

⁶² Većina nadgrobničkih natpisa koji su pronađeni prije ili oko sredine 19. st. pripadaju zapadnoj nekropoli.

Dakle, Julija Mutiana je postavila sebi i svom mužu Aureliju Pateatu (sarkofag?) među sarkofazima usred hortusa na staroj ravnini prema cesti kod (sarkofaga?) Salvencije Ingone, a mjesto joj je dao Elije Marulin. Usprkos teškoćama koje pruža natpis mišljenja sam da je ovo približan slobodni prijevod sadržaja. Prema tome, situacija na hortusu je prilično dobro opisana. Najveći je problem izraz *in areolam vet.* Mommsen je pomišljao da se namjesto *vet* možda treba čitati *ret(ro)*,⁶³ ali ipak vjerujem da se radi o starijoj čistini (valjda bez vegetacije) gdje je bio smješten sarkofag. Razlog tako precizno opisanog položaja sarkofaga je očito želja da ga tko ne bi uzurpirao, odnosno da netko ne bi zauzeo njegov položaj.

Nema sumnje, mišljenja sam da su kasnije male zidane grobne parcele bile poništene da se namjesto njih obrazuju veće, zapravo hortikulturno uređena privatna groblja. Jedno stoljeće kasnije (druga, treća decenija IV st.) bogatiji slojevi napuštaju zapadnu salonitansku nekropolu, jer oni postepeno prelaze na kršćanska groblja, a na starima samo rijetke imućnije obitelji i nešto brojniji skromni pripadnici nove religije.⁶⁴

Koji se slojevi salonitanskog stanovništva pokapaju na zapadnoj nekropoli? Natpisi koji su tu pronađeni pokazuju vrlo raznoliku sliku strukture stanovništva. Tu su se zakapali rimski građani,⁶⁵ peregrini,⁶⁶ oslobođenici,⁶⁷ robovi.⁶⁸ Isto je tako šaroliko i njihovo nacionalno podrijetlo. Slika se još više diferencira u kasnije doba (od III st. pa dalje). Ipak je zajednička karaktristika vlasnika monumentalnijih nadgrobnih spomenika da su oni pripadali imućnijem sloju, nekoj vrsti gradske buržoazije koja se, međutim, međusobno znatno razlikovala po svojem statusu unutar rimskog društva, kao i po nacionalnom podrijetlu. Očito je da su tu veće parcele mogli imati samo oni koji su imali dovoljno novca da sebi mogu priuštiti skupe

⁶³ CIL III 2973.

⁶⁴ E. Dyggve, *History...*, str. 76, misli da je tu usprkos malom broju kršćanskih grobova morala biti crkva i kršćansko groblje. Međutim, od svih publiciranih natpisa s tog groblja jedino bi kršćanski mogao biti F. Bulić, »Escavi...«, str. 59, br. 4122 A, u kojem se spominje *hecclesia*, premda ni on to ne mora nužno biti.

⁶⁵ Brojni su primjeri rimskih građana iz doba prije antoninske konstitucije. Dovoljno je upozoriti na spomenuti sarkofag obitelji Albucija (CIL, III 2074).

⁶⁶ Peregrin je očito Gaj Utije (usp. M. Abramčić, »Spomenici iz bedema...«, str. 56).

⁶⁷ Vrlo su brojni primjeri natpisa oslobođenika. Usp. CIL III 2166, N. Cambi, »Sarkofag...«, str. 100, Tab. X, 1.

⁶⁸ Koliko mi je poznato nema direktnih podataka o robovima u natpisima sa zapadne salonitanske nekropole, ali bezbroj vrlo skromnih grobova u prosjoj zemlji, tegulama, amforama i dr. ukazuje da je na grobnim parcelama moralo biti i robovskih pokopa. Usp. F. Bulić, »Escavi...«, str. 24, Tab. XV, 2.

grobnice.⁶⁹ Na parcelama je bilo, naravno, i siromašnijih grobova, ali su se oni nalazili u okviru neke veće grobne parcele pojedinih bogatijih vlasnika koji bi dozvoljavali ukop i drugima, a motivi dozvole su mogli biti raznovrsni. Stoga je šarenilo pokopa bilo vezano više uz neke obiteljske, nego socijalne ili strukovne razloge,⁷⁰ što se možda ne bi moglo reći za neke druge salonitanske nekropole.⁷¹

U neposrednoj blizini ove nekropole, do samog amfiteatra pronađena je koncentracija urna s natpisima gladijatora (desetak komada).⁷² Ta činjenica ukazuje da je pokraj samog amfiteatra moralo biti omanje groblje ili pak veća parcela (najvjerojatnije s ustrinummom) namijenjena kao posljednje počivalište boraca u areni neposredno na mjestu smrti. To je jedan od rijetkih primjera strukovnih groblja u Saloni.

Situacija kakva je zatečena prilikom arheoloških istraživanja na zapadnoj nekropoli u Saloni očito nije originalna, tj. onakva kakva je bila u doba kada ona nastaje. Nekropola je morala biti podvrgnuta nekim promjenama tijekom stoljeća, kao što su to pokazala Bulićeva istraživanja iz 1909/10. godine.⁷³ Tu situaciju koja ukazuje na logični i neprekinuti razvoj pokazuju vertikalni slojevi. Gornji sloj koji se sastojao od naplavljenog humusa (debeo oko 0,60 m) bio je bez arheoloških nalaza.⁷⁴ U drugom po redu odozgo (debeo oko 1,15 m) pronašli su se sarkofazi, stele, neke od njih još uvijek na svojoj originalnoj kamenoj bazi i urne.⁷⁵ Konačno, treći i najdonji (debeo oko 0,50 m) nalazio se ispod sarkofaga.⁷⁶ U tom su se sloju pronašle stele, urne i grobovi u amfori. Treba također naglasiti da se prilikom istraživanja 1969. utvrdilo da Bulić nije iskapao do zdravnice, pa se tada pronašlo još grobova. Ovi slojevi pokazuju da se situacija na nekropoli kompletno promijenila barem dva puta. Srednji sloj se mogao, naime, oformiti tek nakon što je donji popunila zemlja. Grobovi u amforama kronološki ne pripadaju najstarijem sloju, jer su oni po svoj prilici bili ukopani odozgo i tako prodrli u najdonji.

Osim toga uočljivo je da postoji kronološka razlika i između grobnih areala i drugih građevina na ovom grobištu. Blokovi obruba

⁶⁹ Natpis na ari Pomponije Vere donosi cijenu njezina groba. Ona je za tu svrhu u testamentu ostavila 20.000 sestercija, ali su nasljednici dodali još 4.000. Usp. F. Bulić, »Il monumento...«, str. 3 i d.

⁷⁰ Na to ukazuje već spomenuti sarkofag C. Albucija Menipa.

⁷¹ Na istočnoj strani izvan grada na nekropoli morao je postojati dio koji je bio namijenjen za pokapanje vojnika. O tome usp. dalje u tekstu.

⁷² E. Dyggve, *Recherches...*, II, str. 85 i d, br. 23—31; *Antički teatar na tlu Jugoslavije*, Novi Sad 1979, str. 263, br. 551—556.

⁷³ F. Bulić, »Escavi...«, str. 13.

⁷⁴ F. Bulić, »Escavi...«, str. 1. c.

⁷⁵ F. Bulić, »Escavi...«, 1. c.

⁷⁶ F. Bulić, »Escavi...«, 1. c.

ceste građeni su nesumnjivo zajedno s najvećim grobnim arealom koji postoji na nekropoli, a koji se sastoji od dvije prostorije⁷⁷ Zapadna prostorija izgleda kao da je stvorena pregradnjom jedne velike s jednakim, masivnim kamenim blokovima.⁷⁸ Sjeverozapadni je ugao razorio manju grobnu komoru (mauzolej?) koji je imao ulaz na zapadnoj strani. Tu je građevinu Bulić označio slovom - e.⁷⁹ Očito je da je ograda grobne parcele nešto kasnija nego ta grobna komora. S druge strane preko grobne komore - e izgrađen je jedan dosta dugi zid, podignut od malih kamenih blokova vezanih u bogati malter. Spomenuti je zid mogao biti izgrađen tek nakon što je grobna komora bila srušena. Taj je zid Bulić dosta neodređeno definirao kao »muro dell'epoca posteriore«,⁸⁰ ali s obzirom na to da je na njega bio postavljen sarkofag 4165 A, koji potječe iz kasnijeg II st., taj je zid morao biti raniji od sarkofaga. Sve naprijed izneseno ukazuje da je na ovom dijelu nekropole bilo najmanje četiri, ali vjerojatnije čak i pet građevinskih faza, koje ukazuju da je nekropola doživljavala stalne promjene, kao živi organizam saloničanske zajednice.⁸¹ Neke su, međutim, promjene bile dosta temeljite, kao onda kada se mjesto manjih grobnih areala pojavljuju veći (*hortusi*). Ta je promjena, na žalost, još uvijek prilično nejasna i bit će potrebna nova istraživanja da bi je se moglo bolje spoznati.

Drugo važno pitanje u vezi s ovom nekropolom je način na koji se ona širila uz cestu. Sva ispitivanja koja su vršena nisu dala dovoljno elemenata da bi se sa sigurnošću moglo utvrditi da li među grobovima i građevinama ima tzv. horizontalne stratigrafije. Mišljenja sam da je o horizontalnoj stratigrafiji teško govoriti, jer mi se čini da se prostor uz cestu koja se nalazi na zapadnoj strani grada nije pravilno zauzimao od vratiju pa dalje, već je bilo praznina koje su se tek kasnije popunjale. U prilog tome govori situacija oko mauzoleja obitelji *Lollia*, koji je otkriven još dvadesetih godina 19. st, jer je on predaleko od grada za doba kad je nastao.⁸² Portreti statua postavljenih u njemu ukazuju da je mauzolej u upotrebi već u ranom I st. n. e.⁸³ Koji su razlozi da se prostor nije

⁷⁷ A. Rendić-Miočević, »Salona — Solin...«, str. 116

⁷⁸ Čini se kao da pregrada nije građena u isto doba kao i ostali dijelovi građevine, jer s njima nije organski povezana. To, međutim, ne mora ipak biti odlučan dokaz.

⁷⁹ F. Bulić, »Escavi...«, str. 24, Tab. XIII.

⁸⁰ F. Bulić, »Escavi...«, l. c.

⁸¹ F. Bulić, »Escavi...«, Tab. XIII, usp. tekst legenda.

⁸² F. Lanza, *Monumenti...*, str. 33 i d. Mauzolej se nalazio negdje oko crkvice sv. Kaje.

⁸³ O tome govore statue Lollije Secundae i dr. Usp. F. Lanza, *Monumenti...*, str. 35, Tab X, 2, te muškarca na str. 37 i d., Tab. XII, 3. Čini se pak da je portret na tab. XII, 4 prema frizuri iz doba Klaudija ili neposredno iza.

pravilno zauzimaao, nisu jasni. Možda je tome kriva skupoća terena i neravnomjerno uređivanje zemljišta za potrebe ukapanja. Netko je možda želio biti pokopan bliže mjestu življenja, ako se radilo o vlasniku posjeda izvan grada, a sigurno je takvih bilo.

Istočna se nekropola nalazila uz cestu koja se odvajala od raskrižja u blizini Porta Caesarea s istočne strane, izvan starije jezgre grada (sl. 23).⁸⁴ O toj se nekropoli zna još mnogo manje nego o zapadnoj. Ona nikad nije sustavno istraživana, osim što je 1930. godine na položaju Šuplja crkva iskopana srednjovjekovna bazilika koja je sjela na raniju starokršćansku.⁸⁵ Tom je prigodom pronađeno dosta fragmenata natpisa i drugog materijala koji, međutim, nije nikad objavljen.

Istočni dio grada izvan najstarije jezgre grada je znatno veći nego zapadni o kojem se govorilo prethodno. I u slučaju istočne nekropole veliko je pitanje da li se ona odmah širila iza istočnih vrata. Ipak čini mi se da je jedan natpis, pronađen još 1886. godine, vrlo indikativan.⁸⁶ On je isklesan na steli srednjih dimenzija (vis 1,34; šir. 0,70; deblj. 0,27 m) koja je pronađena na istočnom dijelu grada na lokalitetu Doca, unutar gradskih zidina, približno u sredini istočnog proširenja grada (sl. 4).⁸⁷ Natpis je sigurno originalno stajao negdje u blizini mjesta nalaza, jer ga nitko, budući da tu nema kuća i drugih građevina, ne bi donosio iz daleka da eventualno posluži kao ograda vinograda ili sl. S obzirom na to da natpis donosi vrlo važne podatke, nužno ga je detaljno analizirati. Tekst natpisa glasi:

FINIS·LOCI

QVI·EST

Q·S·C

IN FR(onte) SEC(us) FLV(men) P(edes) XXXXV

ITEM SEC(us) MONIM(entum)

IN AG(ro P(edes) XLVII S(emis)

A CAP(ite) SINS(tuo) LON(gum) P(edes) XLVII S(emis)

ITEM AB AQVIL(one) IN AG(ro) P(edes) XVI

AT QVEM LOCVM ITER

AMBITVM ACTVM ADITVM

SACRIFICIQVE(faciundi) CAVSA

QVIBVS ESSE OPORTET OPOR

TEBIT D AP HOR

⁸⁴ Usp. E. Dyggve, *History...*, sl. I, 5 (necr. B).

⁸⁵ E. Dyggve, *History...*, str. 133 i d, sl. VI, 16 i 17.

⁸⁶ F. Bulić, »Inscrizioni inedite«, *Bull. dalm.*, IX, 1886, str. 41, br. 48 i d.; *CIL*, III 9315.

⁸⁷ F. Bulić, »Inscrizioni...«, str. 41.

Sl. 4. Natpis CIL III 9315.

Natpis je uklesan na spomeniku koji po obliku izgleda kao tipična stela. Iznad natpisnog polja je trokutasti zabat u sredini kojega je rozeta, a sa strane akroteriji s vegetabilnim ukrasima. U oivičenju natpisnog polja su također vegetabilni ukrasi. Tekst natpisa pokazuje da se ne radi o pravom nadgrobnom tekstu nego da je spomenik zapravo markacija kraja grobne parcele (*locus*) neke osobe čije ime počinja kraticama QSC. Mjere sa svih strana parcele se precizno navode, jer ona očito nije pravilna. Na pročelju, tj. prema rijeci parcela je morala biti široka XXXXV stopa, straga XXXXII, zatim lijevo prema spomeniku (vjerojatno južno) XXXXVII 1/2, te sjeverno (vjerojatno desno) XVI. Nepravilan oblik parcele možda je posljedica toga što se ona proteže uz rijeku, pa se poravnala na svom stražnjem dijelu. No, nije isključeno da je postojalo i nepravilnih parcela.⁸⁸

Očito je, dakle, da se nekropola nalazila i na području na koje se kasnije proširio grad. Kako se u natpisu navodi da je parcela bila blizu rijeke, a s obzirom na to da je mjesto gdje je spomenik

⁸⁸ Stražnju kosu stranu ima jedna parcela na nekropoli u Argyruntumu. Usp. M. Abramčić — A. Colnago, »Untersuchungen in Nord Dalmatien«, *Österr. Jahreshfte*, XII, 1909, str. 45 i d., sl. 19. Spomenuta parcela je prva prema sjeveru kod gradskih vrata.

pronađen bilo oko 600 m zapadnije od današnjeg toka, to je vrlo vjerojatno da se ona nalazila uz krak rijeke koji je prolazio kroz taj dio grada, kao dio ušća Solinske rijeke.⁸⁹ Ovakve su stele stajale po svoj prilici na sva četiri ugla grobne parcele. Prema ovom arealu bio je put (*iter*), obilazak (*ambitus*), prijelaz (*actus*) i prilaz (*aditus*). Ova tri posljednja vjerojatno su se nalazila unutar parcele, a sve je to bilo nužno za normalno obavljanje žrtava. Posljednje riječi nisu jasne, a prema Mommsenu bi se možda mogle dešifrirati D(*iaeta*) AP(*eriet*) HOR(*tulanus*), kako stoji na jednom natpisu iz Rima,⁹⁰ što bi, ako je to nagađanje ispravno, ukazivalo na uredno održavanje i funkcioniranje groblja. Mišljenja sam da natpis spada u ranije I st. n. e., i to ukazuje da se istočna nekropola nalazila na području na kojem će se proširiti grad. Vrlo je vjerojatno da je groblje na toj strani započinjalo od mosta preko ručavca rijeke u blizini Porta Caesarea, ali je ono bilo likvidirano već tijekom I st. n. e.⁹¹ Dio nekropole koji je ostao izvan gradskih vrata u zidinama, koje su i tu izgrađene u II st.,⁹² nije naravno rušen zbog potreba urbanizacije. Od spomenutih vrata koja se katkada nazivaju *Porta Andetria* groblje se protezalo kroz nekoliko kilometara izvan grada,⁹³ o čemu svjedoče grobovi (uglavnom urne) na lokalitetu Kamenice (naziv očito potječe od urna ili sarkofaga) na brdašću Bili brig.⁹⁴ Šteta je što se to područje iskorištava kao sirovina za obližnje tvornice cementa, pa su brojni nalazi tako propali. I reljefi koji su otkriveni, sekundarno upotrebljeni kao pokrovne ploče akvedukta, vjerojatno za vrijeme neke reparacije u kasnijim stoljećima,⁹⁵ ukazuju da se nekropola prostirala dugo izvan grada (sl. 6—7). Ti su reljefi bez sumnje sepulkralnog karaktera, s obzirom na svoju tematiku (morska božanstva i mitološka bića) koja se javlja na svim tipovima nadgrobnih spomenika, a osobito na sarkofazima.⁹⁶ Vrlo je vjerojatno da su navedeni reljefi pripadali

⁸⁹ E. Dyggve, »Neuere Untersuchungen bezüglich des Überganges über den Jaderfluss bei Salona«, *Šišićev zbornik*, Zagreb 1929, str. 561 i d.

⁹⁰ F. Bulić, »Iscrizioni...«, str. 43 i d. U *CIL*, III 9315 sugerira se još jedno koje mi izgleda manje vjerojatno.

⁹¹ O tome mostu usp. F. Bulić, »Escavi ad Est della Porta Caesarea a Salona nei cosidetti Cinque ponti (Pet mostova)«, *Bull. dalm.*, 37, 1914, str. 68 i d., te E. Dyggve, »Neuere Untersuchungen...«, str. 564, sl. 2.

⁹² Zidine su izgrađene oko godine 170. (usp. natpise navedene u bilj. 14). M. Abramčić, »Zapadna nekropola...«, str. 12 i d.

⁹³ O tom nazivu usp. L. Jelić — F. Bulić — S. Rutar, *Guida...*, str. 256.

⁹⁴ Još se i sada katkada pronalaze urne, iako se materijal za izradu cementa kopa mehanizacijom.

⁹⁵ J. Bernaldi, »Tre bassorilievi sepolchrali nel Museo di Spalato«, *Bull. dalm.*, XXXIV, 1911, str. 76, Tab. X, XI, XII.

⁹⁶ Usp. G. Koch — H. Sächtermann, *Römische Sarkophage. Handbuch der Archäologie*, München 1982, str. 195 i d, Tab. 238—244.

Sl. 5. Reljef s prikazom morskih božanstava sa sjeveroistočne nekropole.

Sl. 6. Reljef s prikazom morskih božanstava sa sjeveroistočne nekropole.

nekom raskošnijem mauzoleju iz II st. n. e. koji je stajao nešto podalje od grada.⁹⁷ Na toj su nekropoli bile postavljene i stele, kao što je to bilo uobičajeno u svim dalmatinskim gradovima toga doba. Na to ukazuje stela Prostinije Prokule, približno iz trajanskog doba, s likovima starije žene i djevojčice, koja je uzidana kao nadvrtnik u Gašpinoj mlinici u blizini spomenutih gradskih vrata.⁹⁸ Prostinija Prokula je počešljana na način frizure koju njeguju žene iz Trajanove blizine (Plotina, Marciana, Matidia i Sabina u ranije doba),⁹⁹ a sama stela pokazuje već značajni stupanj odalećivanja od arhitektonskih uzoraka stela.¹⁰⁰

U vezi s ovom nekropolom posebno je važan nalaz dviju stela na položaju Bilankuša, u neposrednoj blizini tzv. Porta Andetria na koju izlazi cesta prema unutrašnjosti uz koju su bili poredani grobovi.¹⁰¹ Stele su pronađene prije nekoliko godina, a otkopane su na dubini od oko 4 m ispod visokog nanosa kamena i ostalog materijala na kojem je konstruirano križanje suvremene ceste u pravcu sjevera te suvremene ceste koja se uglavnom podudara s antičkom saobraćajnicom (o kojoj je naprijed bilo riječi). Stele su otkrivene prilikom izrade rova za polaganje cijevi novog vodovoda za Kaštela i Trogir. Rovokopač je veću stelu nešto ošteti. Obje su pripadale vojnicima VII legije koja je imala logor u Tiluriju, danas selo Gardun poviše Trilja, tridesetak kilometara sjevernije od Salone. Nekoliko nadgrobnih natpisa vojnika u aktivnoj službi dokazuje da je u Saloni morao postojati detašman te legije koji je vjerojatno obavljao neke javne poslove i službe.¹⁰²

Prva stela je vrlo monumentalna (vis. 2,48; šir. 0,78; deblj. 0,23 m). Sastoji se od zabata s akroterijima u obliku lavova koje je oštetila žlica rovokopača, dok je središnji akroterij već davno nestao (sl. 8—9). Ispod zabata izrađen je friz na kojem je u reljefu

⁹⁷ Očito je da se na temelju obrade frizure erota i rupica u kosi, te drugim detaljima skulpturalnog tretmana reljefe treba datirati u II st.

⁹⁸ Stela nije publicirana.

⁹⁹ M. Wegner, *Hadrian, Plotina, Marcina, Matidia, Sabina. Das Römische Herrscherbild*, Berlin 1956, Tab. 32 a, b; 39 a, b.

¹⁰⁰ Arhitektonske karakteristike stele koje su uzete s pravih arhitektonskih uzoraka nesumnjivo nestaju u kasnijim stoljećima Carstva. Čini se da se to događa i u drugim krajevima. Usp. G. A. Mansueti, *Le stele romane del territorio ravennate e del Basso Po*, Ravenna 1967, str. 32 i d.

¹⁰¹ To je suvremena cesta koja vodi prema tvornici cementa 10. kolovoza u Majdanu. Ona se djelimično podudara s antičkom koja je vodila prema istoku da bi se kasnije okrenula prema sjeveru, a koja je izbijala na gradska vrata u sjeveroistočnom uglu salonitanskih gradskih zidina (tzv. *Porta Andetria*). Razlog takvog skretanja ceste leži u želji da se postigne najbolji uspon prema Klisu. O toj cesti usp. I. Bojanovski, *Dollabelin sistem cesta...*, str. 52 i d.

¹⁰² Očito je da se samo tako može objasniti prisutnost vojske u gradu u koji inače nije imala pristupa.

prikazano oružje, oklopi, štitovi i dr., dok se ispod friza nalazi profilirana greda koju podržavaju tondirani polustupovi. Među polustupovima je polje u kojem je prikazana polufigura pokojnika odjevenog u vojnički *sagum*. Njegov portret je isklesan dosta kvalitetno u tradiciji tiberijske umjetnosti sigurnom rukom vrsnog provincijalnog majstora (sl. 8). Ispod polja među stupovima nalazi se natpisno polje u kojem se čita:

Q(uintus) METTIVS Q(uinti) F(ilius)
 VOLT(inia tribu) VALENS
 MIL(es) LEG(ionis) VII C(laudua) P(ia) F(idelis)
 AN(norum) XXXVIII STIP(endiarum) XIIX
 T(estamento) F(ieri) I(ussit)

Sl. 8. Stela vojnika Kvinta Metija Valensa sa sjeveroistočne nekropole.

Donji dio stela izrađen je u obliku vrata, podijeljenih na 4 kasetona s alkama za kucanje i ručkama za guranje ili potezanje vrata. Taj arhitektonski tip stela karakterističan je za vojnike VII legije, a i drugih vojnih jedinica koje su bile stacionirane u Tiluriju.¹⁰³ O takvim stelama namjeravam napisati veću studiju, u kojoj bih posebnu pažnju posvetio problematici arhitektonskih uzora i njihovoj mutaciji kod kreiranja spomenutog tipa, a i drugim stilskim i radioničkim problemima, pa se, stoga, ovdje ne bih na njima duže zadržavao. Ukazao bih samo na činjenicu da je ova stela, iako je očito bila izrađena u Saloni, oponašala uzorke koji su nastajali u sjedištu legije, te da ona nema veze s formom stela koje su inače popularne u gradu gdje je bila postavljena.¹⁰⁴

¹⁰³ O tom tipu stela usp. H. Hofmann, *Römische Militärgrabsteine der Donauländer*, Wien 1905, str. 34 i d., osobito str. 37—38. Međutim, nužna je ponovna obrada svih stela tog tipa.

¹⁰⁴ Ovaj tip je specifičan i jedino ga se može susresti kod vojnika koji su služili u Dalmaciji. Dovoljno je upozoriti na neke salonitanske primjerke, kao na primjer onu Gaja Utija (usp. bilj. 56).

Sl. 8. Portret vojnika Kvinta Metija Valensa.

I druga stela, iako je drugačije i znatno jednostavnije koncipirana od prethodne, vrlo je slična nekima koje pripadaju vojnicima VII legije u Dalmaciji (sl. 9). Ona ima jednostavni zabat s trolistom u sredini polja i palmete kao akroterije. Ispod zabata je ravna greda bez ukrasa i profilacije. Slijedi natpisno polje u kojem je sljedeći natpis:

Q(uintus) VALERIVS
 Q(uinti) F(ilius) CORN(elia tribu)
 EDĒSSA MIL(es)
 LEG(ionis) VII ANN(orum)
 XXXV STIP(endiorum) XII
 T(estamento) F(ieri) I(ussit) L(ucius) VALERIVS
 H(eres) P(osuit) ET VALERIA
 QVINTA L(ibertata) H(ic) S(ita) E(st)

Ispod natpisnog polja je potpuno glatki i ravni završetak stele. Dimenzije stele su nešto manje od prethodne (vis. 1,54; šir. 0,41; deblj. 0,15 m). Po svojim odlikama ova se stela veže uz onu Lucija Komehija iz Garduna,¹⁰⁵ te Lucija Vegnonija iz Sikula,¹⁰⁶ obojica vojnici ili veterani VII legije.

Kad se nalaz tih dviju stela poveže s arom Marka Titija, također vojnika VII legije,¹⁰⁷ koja je pronađena početkom ovog stoljeća prilikom istraživanja i Gradini — najvjerojatnije turskoj utvrdi iz XVI st. koja se ugniježdila u istočnom traktu salonitanskih zidina u blizini istočne nekropole¹⁰⁸ — tada jasno proizlazi da se neposredno uz gradske zidine na sjeveroistočnom dijelu grada nalazilo groblje predviđeno za pokapanje vojnika VII legije detaširanih na službu u glavni grad provincije. To je groblje moralo trajati nekoliko desetljeća, tj. od dolaska legije u Dalmaciju do njezina odlaska.¹⁰⁹ Za datiranje nadgrobnih spomenika tih vojnika unutar relativno dugog trajanja pokapanja indiciju pružaju sami natpisi, jer su dva posljednja, onaj Marka Titija i Kvinta Valerija, iz doba prije 42. godine n. e., kad legija dobija počasni naziv *Claudia Pia Fidelis*, nakon Skribonijanove pobune protiv Klaudija.¹¹⁰ Naprotiv, prvospomenuti natpis, onaj Kvinta Metija Valensa je iza tog datuma, jer se u natpisu javlja spomenuti naslov legije. Pored toga ima još elemenata za datiranje pa se takve stele mogu relativno

¹⁰⁵ Publiciram je samo natpis stele: F. Bulić, »Iscrizioni inedite«, *Bull. dalm.*, XI, 1888, str. 99, br. 55, CIL III 9734.

¹⁰⁶ Natpis je objavljen u *Bull. dalm.*, IX, 1886, str. 9, br. 2.

¹⁰⁷ F. Bulić, »Trovamenti antichi romani e medioevali a Gradina di Salona«, *Bull. dalm.*, XXXVI, 1913, str. A 4407.

¹⁰⁸ O Gradini usp. L. Katić, »Solin od VII do XX st.«, *Prilozi za povijest umjetnosti Dalmacije*, 9, 1955, str. 65 i d.

¹⁰⁹ Legija je stigla u Dalmaciju na početku I st. n. e. a odlazi prije 60. godine n. e. Usp. A. Betz, *Untersuchungen zur Militärgeschichte der römischen Provinz Dalmatien*, Wien 1938; J. J. Wilkes, *Dalmatia*, London 1969, str. 106 i 109.

¹¹⁰ Usp. F. Bulić, »Dell'iscrizione che ricorda Furius Camillus Scribonianus luogotenente della Dalmazia negli a. 41—42 dopo Cr.«, *Bull. dalm.*, 28, 1905, str. 3 i d.

precizno vremenski determinirati.¹¹¹ Vojničko groblje na istočnoj salonitanskoj nekropoli je napušteno vjerojatno negdje oko 50. godine, kada legija odlazi na dunavski limes, iako nije isključeno da su ga mogli upotrebljavati vojnici drugih manjih jedinica. O tome, međutim, nema konkretnih podataka. Prema tome ove dvije nedavno otkrivene stele, kao i otprilike poznata ara, ukazuju vjerojatno na jedan od rijetkih primjera socijalnog ili pak strukovnog raspoređivanja grobova na salonitanskim nekropolama.

Kad smo već kod vojničkih grobova i njihova pokapanja ukazao bih ovdje i na jedan nalaz koji sam nedavno otkrio i istražio u blizini Dicma (selo udaljeno oko 15 km sjeverno od Splita).¹¹² Tu je, naime, pronađena jedna kasnoantička podzemna grobna komora s uskim ulazom na istočnoj strani.¹¹³ Ona je bila konstruirana od 7 stela, od kojih je 6 najvjerojatnije vojničkih. Pet ih ima natpise, a na dvije su oni otučeni ili izlizani, tako da se ne mogu čitati, ali se na temelju dekoracije može gotovo sa sigurnošću kazati da su pripadali vojnicima. Od 5 stela s natpisom 4 su vojničke. Jedna je pripadala veteranu VII legije, druga dvojici aktivnih vojnika II kohorte Kiresta, a jedna pripadniku IV ale NCR (valjda *Noricorum* koja do sada nije poznata).¹¹⁴ Pet stela imaju na dnu vrata poput onih na spomenutoj salonitanskoj steli Kvinta Metija Valensa, samo u kasetonima imaju različite elemente. Posebno je zanimljiva kombinacija kod stela vojnika II kohorte Kiresta (sl. 10), gdje vrata imaju samo dva gornja kasetona u kojima su luk i strelice, te tobolac.¹¹⁵

Očito je da su ove stele bile uzete s groblja nekog zaseoka (*vicus*) koji su nastavali vojnici i veterani jedinica stacioniranih u Tiluriju. Na žalost, njihovu organizaciju nije moguće utvrditi. Pro-

¹¹¹ Marko Titije još nema *cognomen* kao normalni, sastavni dio svog imena, dok ga Kvint Metije Valens ima. O tome usp. A. Schöber, *Die römische Grabsteine von Noricum und Pannonien*, Wien 1923, str. 9. Usp. i Th. Mommsen, *CIL*, III, str. 281.

¹¹² Nalaz grobnice i stela još uvijek nije objavljen.

¹¹³ Vrlo vjerojatno podzemna grobna komora je kasnoantička, po uzoru na salonitanske. O tom tipu grobnica usp. R. Egger, *Forschungen in Salona*, II, Wien 1926, str. 36 i d.

¹¹⁴ Općenito ima vrlo malo natpisa vojnika noričkih kohorta. U *PW-RE*, IV, stup. 319, s. v. Cohors (Cichorius), spominje se samo jedna norička kohorta. Ako je to točno, a kralica u našem natpisu korektno pročitana, tada su morale biti još barem tri takve vojne jedinice. U Dalmaciji do sada nije pronađen ni jedan jedini natpis na kojem bi se javljala ta kohorta. Usp. G. Alföldi, »Die Auxilliärtruppen der Provinz Dalmatien«, *Acta Accademiae Sc. Hung.*, 14, 1962, str. 259.

¹¹⁵ Ima još jedna kompletno očuvana stela na kojoj se u kasetonima vrata javlja luk i strijela. Ona potječe iz Burnuma, logora XI rimske legije u Dalmaciji. Usp. J. Medini, »Spomenici s Atisovim likom na području Sinjske krajine«, *Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka*. Izdanja HAD-a 8, Split 1984, sl. 7.

Sl. 9. Stela Kvinta Valerija sa sjeveroistočne nekropole.

Sl. 10. Stela Gaja Vulija Andromaha iz Dicma.

blemima vojničkih stela i vojničkih groblja, a posebno ovih iz Dicma, valjalo bi posvetiti znatno više pažnje, ali to u ovom trenutku nije moguće i donekle prelazi okvire ove teme.

Sasvim je sigurno da je i uzduž treće ceste koja je izlazila iz gradskog prostora Salone morala postojati nekropola (sl. 1). Ta se cesta odvajala od one koja je odlazila na sjeveroistok iza Porta Caesarea, a neposredno iza spomenutog mosta na rukavcu Jadra ili pak vododerini i izlazila na manja gradska vrata u istočnom traktu salonitanskih zidina, te dalje vodila uzduž jadranske obale.¹¹⁶ Toj je nekropoli, po mom mišljenju, mogao pripadati jedan izuzetno važan natpis koji daje podatke o grobnoj parceli i njezinu uređenju, spomeniku i ogradi. Natpis je pronađen na lokalitetu Jankovača 1848.¹¹⁷ Lokalitet se nalazi u blizini izlaska ceste na spomenuta mala vrata u gradskim zidinama, u blizini ušća Solinske rijeke. Obično se smatra da je na to mjesto dospio sa salonitanske zapadne nekropole zbog izraza *ad viam munitam*, što bi navodno odgovaralo tamo zatečenoj arheološkoj situaciji (veliki blokovi grobnih parcela, ovičenje ceste i dr.).¹¹⁸ Međutim, s obzirom na to da je mjesto nalaza oko 1.200 m udaljeno od zapadne nekropole u pravcu istoka, teško je vjerovati da je taj veliki blok toliko daleko prenošen bez neke osobite potrebe. Osim toga čini mi se da izraz *viam munire* znatno bolje odgovara situaciji muljevitog ušća i rukavaca preko kojih je cesta morala mostovima preći da bi izišla iz grada, nego za cestu na normalno tvrdom terenu, kao što je zapadna nekropola.¹¹⁹ S obzirom pak da na tom mjestu sasvim sigurno nije bilo grada u ranijem I st. n. e., vjerojatno je da se naokolo te ceste nalazilo grobova, pa je jednoj takvoj grobnoj parceli mogao pripadati natpis. On glasi (pročelje):

C(aio) AEMILIO
INGENVO
AED(ili) ET II /VIR/O
IVR(e) D/IC(undo) E/T
AEMIL/IAE/
HIPPOLYT/AE/ MATRI

¹¹⁶ Ova se nekropola mogla nalaziti i nešto južnije, odnosno uz cestu koja je dolazila do mosta br. X (E. Dyggve, »Neuere Untersuchungen...«, str. 569), jer je lokalitet Jankovača bliže njemu. Međutim nije potpuno jasan pravac ceste koja izbija na most X. To bi mogla otkriti tek daljnja istraživanja.

¹¹⁷ CIL, III 2072.

¹¹⁸ F. Bulić, »Escavi...«, str. 15, bilj. 2; M. Abramić, »Zapadna nekropola...«, str. 11 i d.

¹¹⁹ Vrlo je vjerojatno, međutim, da *munire* znači najobičniju gradnju ceste. O tome usp. M. Abramić, »Zapadna nekropola...«, str. 11. Jasan dokaz u tom pravcu su natpisi CIL, III 600 (*viam publicam/...an/g/ustam frugosam /pe/riculosamq(ue) ita munit ut vehiculis commetur*), te CIL, III, 3200 i 3201.

Na bočnim stranama se ponavljao identični tekst koji, međutim, nije na jednaki način uklesan (razlika je u klesanju redaka). Tekst glasi:

VESTIBVLVM
 ET AMBITVS
 MONVMENTI A
 BATHRO CLATROR(um)
 INTRA LORICAM QV
 AE SPECTAT IN MERID(ie)
 AD VIAM MVNITAM
 LONG(a) P(edes) XXXII LAT(a) P(edes) LV
 ET A BATHRO CLATROR(um)
 A PARTE DEXT(ra) ET SINIST(ra)
 ET A POST(ico) OMNIVM
 ANGVLOR(um) LAT(a) P(edes)
 QVINOS DENOS

Iz natpisa na bočnim stranama spomenika očito proizlazi da se u njemu spominje grobna parcela koja ispred ima *vestibulum* a sa strana i straga *ambitus*, unutar ograde koja gleda prema jugu, odnosno prema zidanoj cesti (na supstrukcijama?). Grobna je parcela na pročelju široka 55, a straga duga 32 stope. *Ambitus* je sa strana i straga bio širok 15 stopa. Ovaj natpis daje prilično dobre mogućnosti za rekonstrukciju izgleda parcele. Rekonstrukciju je već pokušao Mommsen prilikom publiciranja natpisa u *CIL-u*, ali, čini mi se, da u tome nije u potpunosti uspio.¹²⁰ On je, naime, pretpostavio da je parcela na pročelju bila široka 32 stope, a 55 po bočnim stranama. U tom slučaju, međutim, za spomenik zajedno s njegovom bazom koji se morao nalaziti negdje po sredini ne bi preostalo nego 2 stope, ako uračunamo da je oko njega *ambitus* sa svake strane širok 15 stopa. To je apsolutno premalo. Stoga pretpostavljam da dimenzije treba obrnuti, tj. da je parcela na pročelju 55 stopa široka, a bočno 32. Mislim da se tako bolje tumače čak i pridjevi *lata* i *longa* (što se valjda odnosi na *lorica*). Ograda je na pročelju pred nama, dakle u smjeru lijevo-desno, široka 55, a pred nama, tj. u dužinu duga 32 stope. Zbog mogućnosti krivog tumačenja dimenzija u grobišnoj su se terminologiji mnogo češće upotrebljavali termini *in fronte*, *in agro*. Što više, mišljenja sam da se navedene dimenzije odnose samo na *vestibulum*, jer se za *ambitus* daju posebne mjere sa svih strana (osim naprijed, gdje je *vestibulum*). Prema tome veličina čitave parcele mora se izračunati. Širina je nepromijenjena, tj. 55 stopa, a dužina je 32 (širina

¹²⁰ *CIL*, III 2072.

vestibula), plus širina spomenika s bazom koja bi mogla biti oko 7—8 stopa (to je jedina nepoznata dimenzija), plus širina vestibuluma iza spomenika 15 stopa. Ukupno bi, dakle, dužina parcele iznosila oko 55 — 56 stopa. To bi značilo da je ona bila približno pravilan kvadrat sa stranicom od 55 stopa (18,3 x 18,3 m). Navedene dimenzije su tek neznatno veće od uobičajenih koje se navode u raznim natpisima, ali su još uvijek manje od najvećih parcela na zapadnoj nekropoli.¹²¹

Ta je grobna parcela pripadala članu najviše salonitanske gradske uprave (*edil i duumvir*). Nema dvojbe da je Gaj Emilije Ingen morao biti bogatiji čovjek, koji je sebi mogao priuštiti veliku i bogato opremljenu grobnu parcelu. Ovaj je natpis, bez sumnje, morao biti još iz ranijeg I st. n. e.¹²²

Da je uz ovu cestu moralo biti bogato uređenih grobnih parcela svjedoči već ranije spomenuta ara Kvinta Etuvija Kapriola. Ona potvrđuje da je i natpis Ingena vrlo vjerojatno pripadao ovoj nekropoli (sl. 11—13) na cesti prema jugoistoku. Ova je ara, naime, pronađena također na lokalitetu Janjkovača 1902. godine.¹²³ Ona je bila ugrađena u južne gradske zidine, u blizini mosta br. X kod ušća rječice Salon.¹²⁴ Valja pretpostaviti da i ona nije nošena izdaleka da bi se tu ugradila, to više što nije razbijana, a bila je vrlo teška. Na pročelju se čita sljedeći natpis:

Q(uinto) ETVVIO Q(uinti) FIL(io)
TRO(mentina) CAPRIOLO
ANNOR(um) XIII
Q(uintus) ETVVIVS ERASTVS
ET ETVVIA HEDISTE
FILIO PISSIMO ET
ETVVIAE QVINTE F(iliae)

Rubovi bloka paralelepipeda are su vrlo lijepo ukrašeni alantusovim viticama. Na desnoj strani je erot s diptihonom i volumenom koje drži pred prsima s obje ruke, dok drugi erot drži baklju s plamenom okrenutim prema dolje. Ovi prikazi spadaju među

¹²¹ Najveći areal na zapadnoj nekropoli je veći od 20 m. F. Bulić, »Escavi...«, Tab. XIII.

¹²² To sugerira koncepcija kompozicije natpisa u kojem se pojavljuju samo imena pokojnika i njihove funkcije. Ostali dijelovi natpisa odnose se samo na grobnu parcelu.

¹²³ F. Bulić, »Ritrovamenti antichi nelle mura perimetrali dell'antica Salona. L'iscrizione della 'praefectura Phariaca Salonitana'«, *Bull. dalm.*, XXV, 1902, str. 3 i d; CIL III 9052.

¹²⁴ To je most X, koji se nalazi nešto južnije od onog br. VII. O tome usp. bilj. 116.

Sl. 11. Ara Kvinta Etuvija Kapriola. Prednja strana. Jugoistočna nekropola.

Sl. 12. Ara Kvinta Etuvija Kapriola. Desna strana.

Sl. 13. Ara Kvinta Etuvija Kapriola. Lijeva strana.

najranije takve vrsti u Saloni.¹²⁵ Ara je očito iz flavijevskog doba.¹²⁶ Na istom lokalitetu pronađeni su još neki drugi nadgrobni spomenici koji potvrđuju pretpostavku o postojanju nekropole na ovom dijelu grada.¹²⁷ Ona je morala stradati kad se grad proširio do samog ušća rijeke i kada ga je bilo nužno zaštititi gradskim zidinama.

Na jugoistočnom dijelu salonitanskog izvangradskog prostora slučajno je pronađeno dosta grobova, ali tu nisu nikad vođena sistematska arheološka istraživanja. S obzirom na to da se radi o kasnoantičkim grobovima, vjerojatno je da se ta nekropola proširila tek u kasnoj antici¹²⁸ Njen cvat je po svoj prilici bio u ranije carsko doba na području na kojem se kasnije proširio grad, pa, su, stoga, do nas dospjeli samo neznatni njeni dijelovi.

Na temelju gore iznesenoga evidentno je da su glavne salonitanske nekropole u rano carsko doba bile uzduž zapadne, sjeveroistočne i jugoistočne strane grada. Te su nekropole bile uglavnom sastavljene od većih ili manjih grobnih parcela sa strana cesta koje su dovodile, odnosno odvodile iz grada. Nema dvojbe da je među grobnim parcelama već u I st. n. e. postepeno rastao broj zidanih mauzoleja, što bi se moglo suditi po ostacima arhitekture (greda s akantusovim viticama, kamena ploča kasetiranog stropa i korintski kapiteli koji su pripadali mauzoleju obitelji *Lollia* na zapadnoj nekropoli).¹²⁹ U tom su mauzoleju bile podignute i brojne skulpture i portretne statue. Na žalost, vrlo je neznatna dokumentacija o tom mauzoleju i nalazima u njemu.

Osim u Saloni slična situacija s brojnim grobnim parcelama uzduž cesta zatečena je i u Starigradu kod Paklenice u Dalmaciji (*Argyrunum*) (sl. 14).¹³⁰ Tu su se s obje strane ceste koja izlazi

¹²⁵ Čini mi se da se taj motiv javlja u Dalmaciji u drugoj polovici I st. n. e. Pored ove are on je zasvjedočen još i na ari Pomponije Vere (usp. F. Bulić, »Il menumento sepolcrale...«, str. 3 i d, Tab. I—III), te na jednoj steli iz Narone (usp. N. Cambi, »Antička Narona — Urbanistička topografija i kulturni profil grada«, *Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka*. Izdanja HAD-a 5. Split 1980, str. 135, sl. 77). Na sarkofazima se već počinje pojavljivati početkom II st.

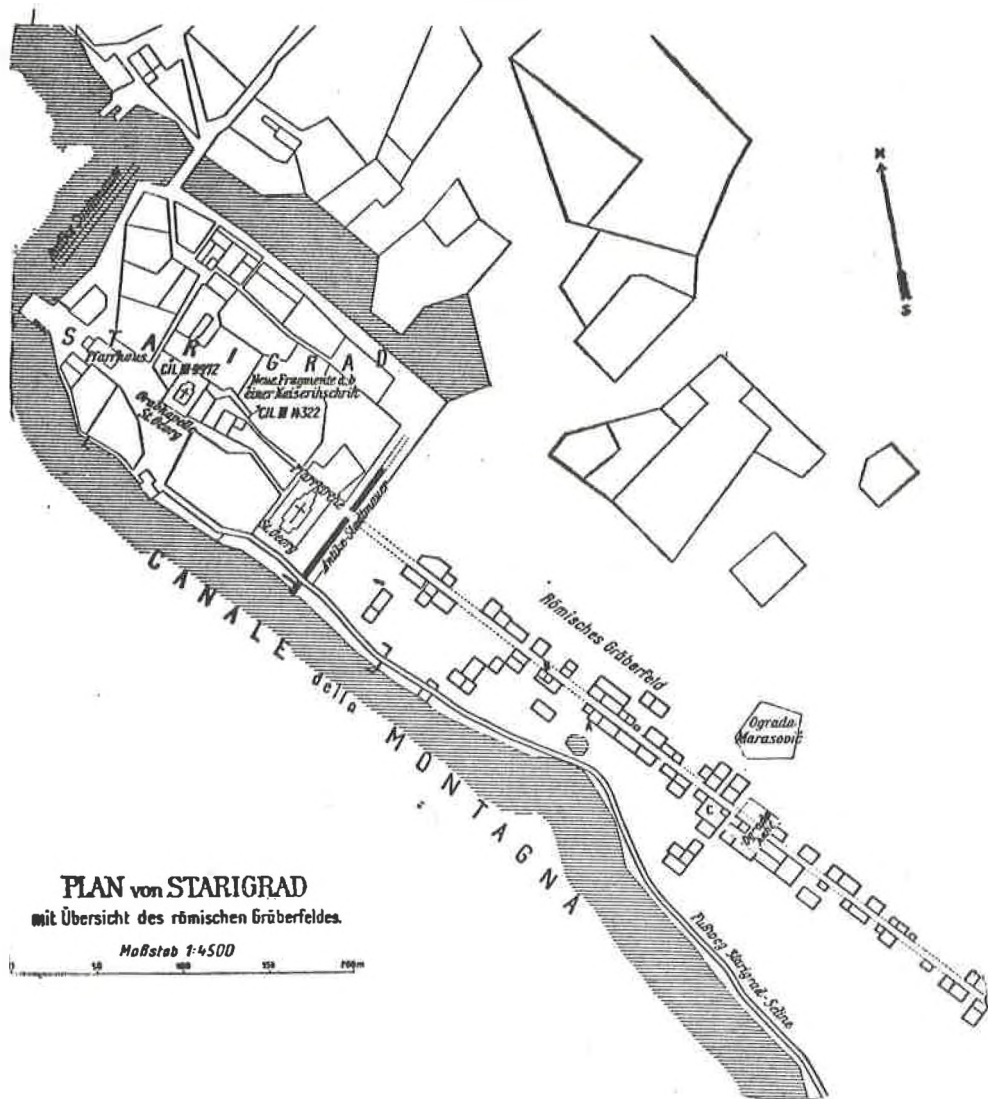
¹²⁶ Na to doba upućuje karakter formulacije natpisa, imenska formula i karakter dekoracije.

¹²⁷ F. Bulić, »Iscrizioni inedite«, *Bull. dalm.*, VII, 1884, str. 150, br. 26; *CIL*, III 8792.

¹²⁸ Tu u blizini, ali izvan gradskih vrata, pronađen je poklopac sarkofaga iz IV st. u kojem je bio pokopan dječak Aurelije Satrije, koji se pripremao da uđe u izijašku vjersku zajednicu u Saloni. Usp. N. Cambi, »Nove potvrde egipatskih kultova u antičkoj Dalmaciji«, *VAHD*, LXV—LXVII, 1963—65, str. 85, bilj. 2.

¹²⁹ Usp. F. Lanza, *Monumenti Salonitani...*, str. 33, Tab. VIII i IX. Usp. bilj. 83.

¹³⁰ M. Abramić — Colnago, »Untersuchungen...«, stup. 43 i d.

PLAN von STARIGRAD
mit Übersicht des römischen Gräberfeldes.

Maßstab 1:4500

Sl. 14. Plan nekropole u Starigradu (Agryruntum) (prema M. Abramiću i A. Colnagu).

iz gradskih vrata prema kopnu nanizale obzidane grobne parcele (zidovi visoki oko 1 m, a široki oko 0,50—0,60 m). Sve su uglavnom pravilnog četvrtastog oblika. Parcele se javljaju na nekih pedesetak metara udaljenosti od gradskih zidina, uz cestu koja je široka oko 4 m, a u dužini oko 500 m, do kuda dosižu posljednji

pokopi. Neke su od parcela podijeljene na manje prostorijske. Veličina parcela je približno između 30—40 m². Na južnoj se strani ceste grobnice protežu sve do mora, a neke su danas ispod morske razine, kao posljedica fenomena slijeganja istočne obale Jadrana. Ukupno je pronađeno 400 grobova, od kojih je manji dio bio u kamenim urnama a većina u prostoj zemlji. Na temelju nalaza novca trajanje se nekropole može prilično točno odrediti između prve polovice I i IV st. n. e. Parcele koje su najbliže gradskim vratima datiraju u julijsko-klaudijevsko razdoblje, one na sredini ceste u flavijsko-trajansko doba, dok su one pri kraju iz kasnijeg III ili ranog IV st. U grobovima je otkriven inventar koji je više-manje import iz sjeverne Italije. Grobne su parcele bez sumnje pripadale imućnijem sloju gradskih obitelji, što evidentno proizlazi iz podataka koje pružaju fragmenti sačuvanih natpisa. Osobe koje se u njima pojavljuju su članovi gradskog vijeća, neki su vojnici itd., ali se na parcelama pokapaju i pripadnici nižih društvenih slojeva, ako su dobili dozvolu za pokop. Kao *monumentum* na parceli je stajao po svoj prilici valjkasti cipus, karakterističan za područje Liburna,¹³¹ ali možda isto tako i neki drugi tipovi nadgrobni spomenika.¹³²

Grobišna cesta u Argyruntumu je najbolje očuvano i najkompletnije svjedočanstvo tog fenomena u Dalmaciji, koji je očito nastao pod sjevernoitalskim utjecajem.¹³³ Nema sumnje da su i drugi gradovi na Jadranu imali takve ili slične ceste uz koje su se protezale nekropole. U antičkom Jaderu pronašlo se grobova najviše uz Benkovačku cestu, ali i neke druge izvan gradskih zidina (sl. 15).¹³⁴ Od svih tih nalaza najvažniji su oni iz 1975/76, kada je istražen jedan mali dio areala nekropole ispod budućih novogradnja, otprilike površine 400 m², na kojem su pronađeni i dijelovi rimske ceste, grobne prostorijske i oko dvadesetak grobova u kamenim, keramičkim ili pak staklenim urnama (sl. 16).¹³⁵ Rimska cesta je bila uglavnom ispod suvremene, a bila je oivičena na istočnoj strani zidom od malih klesanaca čvrsto povezanim

¹³¹ M. Abramić — A. Colnago, »Untersuchungen...«, stup. 60, br. 5.

¹³² M. Abramić — A. Colnago, »Untersuchungen...«, stup. 59 i d., br. 1, 2, 3, 4, 6.

¹³³ Pored Akvileje o kojoj je već bilo govora (usp. bilj. 38) usporedi nekropole u Sarsini (G. V. Gentili, G. A. Mansuelli, G. C. Susini, A. Veggiani, *Sarsina la città romana e il Museo Archeologico*, Faenza 1967, Tab. IV), te u Boretu (usp. S. Aurigemma, »Il monumento dei Concordi presso Boretto«, *Rivista del r. Istituto d' archeol. e storia dell'arte*, III, fasc. 1931—32, str. 268 i d., Tab. I—III, sl. 1—18).

¹³⁴ O nekropolama u antičkom Jaderu, *Diadora*, 9, 1980, str. 341 i d., lit. o grobovima u bilj. 4—12.

¹³⁵ B. Nedved, »Zaštitno istraživanje...«, str. 345 i d.

bez nogostupa. U petom nije pronađena podjela glavne dvorane, pa nije sigurno da je postojala, iako je to vjerojatno. Šesti grobni areal je imao podjelu prostora preko koje je prešao pravokutni grob s popločanjem od tegula. U ovom je arealu otkriveno najviše grobova. Ni u sedmom nije pronađena podjela prostora zidom, odnosno ni zidani glavni grob, niti postament za spomenik. Ni u jednoj jedinoj prostoriji nisu zapaženi elementi koji bi mogli ukazati gdje su se nalazila vrata, ali su ona najvjerojatnije bila u sredini fasade u odnosu na cestu.

Prema nalazima u grobovima, osobito prema novcima, čini se da je ovaj dio nekropole bio u upotrebi od druge polovice 1. st. do početka 2. st. n. e.¹³⁶ Da li se kod ovog dijela zadarske nekropole radi o grobnim parcelama kao u Saloni ili pak Argyruntumu, odnosno sjevernoj Italiji, teško je reći. Moguće je da je u pogledu prvog ograđenog prostora u pitanju grobna parcela s obzirom na njenu širinu i postament za spomenik, dok bih za ostale radije rekao da su bili mauzoleji koji prate cestu poput onih u Ostiji,¹³⁷ Rimu¹³⁸ i drugdje.

U vezi s ovom zadarskom nekropolom valja istaknuti da su grobnice ovako monumentalnog karaktera vrlo daleko od grada, što po svoj prilici pokazuje da se takve monumentalnije građevine nisu nalazile uzduž čitava toka ceste, već je očito bilo praznih mjesta. O tome svjedoče i drugi nalazi na Benkovačkoj cesti ali bez grobne arhitekture.¹³⁹

Vrlo je vjerojatno da je sličnih nekropola uzduž glavnih pristupnih cesta bilo i u drugim krajevima antičke Dalmacije. Neke indicije pokazuju da je to moglo biti u Rabu (Arba) te u Ninu (Aenona). Reljefi s portretima pokojnika koji su bili uzidani u zidove mauzoleja čini mi se da su značajna indicija u tom pogledu.¹⁴⁰ Reljefi liče na stele, ali njihov stražnji konični dio pokazuje da su oni bili uzidani s namjerom da se vide s ceste. Na žalost do sada nije otkrivena takva grobišna arhitektura, ali je vrlo vjerojatno da je ona postojala.

¹³⁶ B. Nedved, »Zaštitno istraživanje...«, str. 354.

¹³⁷ Usp. npr. grobnice na Isola Sarca (A. Pellegrino, *Le necropoli pagane di Ostia e Porto*, Roma 1984, str. 54, sl. R i S, i dr.

¹³⁸ Npr. nekropola ispod Sv. Petra u Vatikanu (J. M. C. Toynbee, *Death...*, str. 87, sl. 4).

¹³⁹ B. Nedved, »Zaštitno istraživanje...«, str. 42 i d, ramija lit. u bilj. 7—8.

¹⁴⁰ To su reljefi s portretima koji na prvi pogled sliče stelama, ali su očito bili ubačeni u zid, tako da su tvorili dio plohe grobnice, mauzoleja i sl., a što se vidi po stražnjoj strani ploče koja je debela i konična. Za Rab usp. Vl. Brusić, *Otok Rab*, Rab 1925, str. 49, 57, te za Nin M. Suić, Š. Batović, J. Belošević, *Nin. Problemi arheoloških istraživanja*, Zadar 1968, Tab. XXII, 1.

U južnom dijelu Dalmacije pronađeno je u Dokleji¹⁴¹ i Kominima¹⁴² ostatak monumentalnijih konstrukcija na nekropolama. Međutim, ni u jednom od ta dva grada grobne građevine nisu organizirane uz cestu nego su raštrkane na području izvan grada koje je pripadalo nekropoli. Radi se uglavnom o obzidanim grobnim arealima koji su građeni od sitnog maltera utopljenog u obilni malter (sl. 17—18). U tim arealima nalazili su se paljevinski grobovi. Da se radi o grobnoj parceli svjedoči činjenica što se u nekima nalaze ostaci baza na kojima su se smještali nadgrobni spomenici, kao što je na primjer slučaj u Dokleji (sl. 17).¹⁴³ U Kominima je organizacija uočljiva, ali čini se da nema većih areala nego monumentalni postamenti za dosta velike i interesantno klesane are koje su i po formi i po ikonografskom repertoaru srodne onima iz drugih dalmatinskih gradova, ali su ipak inferiornije u skulpturalnoj izvedbi.

Čini se da u čitavoj Dalmaciji običaj izgrađivanja monumentalnih grobnica na prilazima gradova započinje već u rano carsko doba. Vrhunac njihova razvoja je u kasnijem I i prvoj polovici II st. Poslije toga na nekim nekropolama dolazi do destrukcije originalnih grobnih aranžmana, kao na primjer u Saloni, dok negdje neprekinuti razvoj ide sve do kasne antike, kao što je slučaj u Argynutumu.¹⁴⁴

Nema dvojbe da se u Saloni, međutim, već u I. st., a od tada sve više, grobovi pojavljuju i na sjevernoj strani grada. O tome svjedoče nalazi natpisa, uglavnom stela, otkrivenih prilikom istraživanja poznatih starokršćanskih nekropola na Kapljuču¹⁴⁵ i Manastirinama.¹⁴⁶ To isto su pokazali i natpisi pronađeni prilikom polaganja cijevi za vodovod prema Kaštelima i Trogiru.¹⁴⁷ Osobito je značajan nalaz jednog lijepog poklopca urne pronađenog prilikom kopanja rova za vodovod 1978. godine.¹⁴⁸ Grobovi su na taj

¹⁴¹ A. Cermanović-Kuzmanović, O. Velimirović-Žižić, D. Srejšević, *Antička Duklja. Nekropole*, Cetinje 1975, str. 12 i d.

¹⁴² A. Cermanović-Kuzmanović, »Rezultati arheoloških istraživanja na području municipija S... kod Pljevlja, selo Komini«, *Materijali*, IV, 1966, str. 77 i d.

¹⁴³ A. Cermanović-Kuzmanović — O. Velimirović-Žižić, D. Srejšević, *Antička Duklja...*, str. 30 i d., sl. 17 i 20.

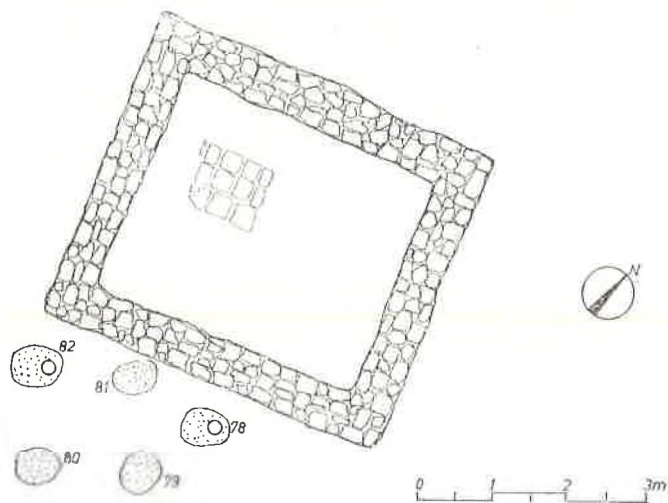
¹⁴⁴ M. Abramić, — A. Colnago, »Untersuchungen...«, stup. 54.

¹⁴⁵ J. Brondstead — F. Weilbach — E. Dygge, *Recherches...*, I, str. 157, br. 1—55, a i dalje ima još poganskih natpisa.

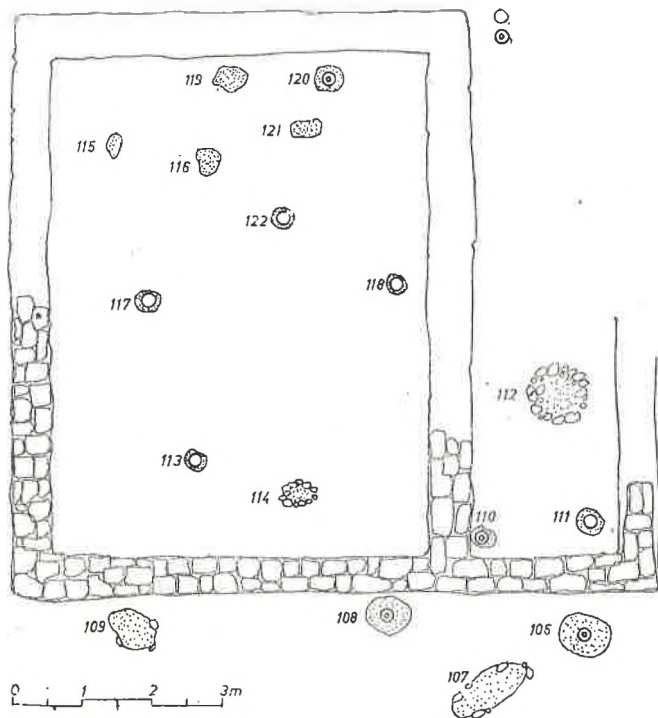
¹⁴⁶ R. Egger, *Forschungen...*, II, str. 67 i d., br. 1—75; osim ovih ima još poganskih natpisa.

¹⁴⁷ D. Rendić-Miočević, «Neue Funde in der Nekropole Manastirine in Salona», *Archaeologia Jugoslavica*, I, 1954, str. 65 i d., sl. 11. Prilikom rada na trasi prvog vodovodnog kanala nisu pronađeni poganski natpisi, nego samo urne s pepelom pokojnika i odgovarajući nalazi.

¹⁴⁸ Nalazi otkriveni prilikom rada na trasi drugog vodovoda nisu još objavljeni.

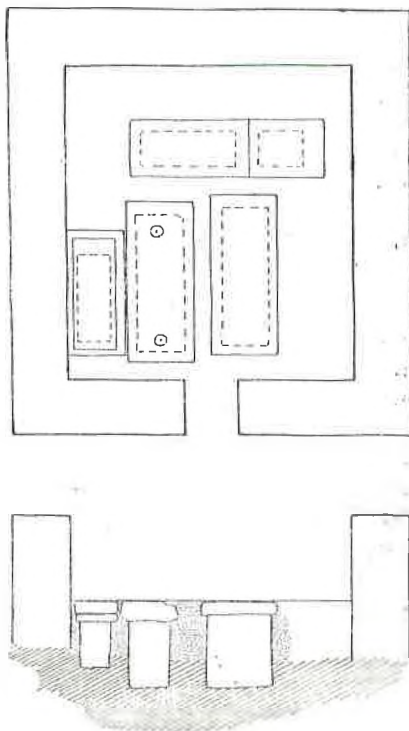

Sl. 17. Grobna parcela br. 4 iz Dokleje (prema A. Cermanović-Kuzmanović, O. Velimirović-Žižić, D. Srejšović).

Sl. 18. Grobna parcela br. 1 iz Dokleje (prema A. Cermanović-Kuzmanović, O. Velimirović-Žižić, D. Srejšović).

način okruživali grad poput prstena sa sve tri strane, osim, naravno, morske. Međutim, nalazi ipak ukazuju da su pokapanja na sjevernoj strani grada prilično neuredna i bez sistema. Grobovi su se protezali u pravcu sjevera za oko 1 km. Nekropole na toj strani grada snažnije se šire tek u II st. Uglavnom se radi o skromnim ukopima, ali se među njima kasnije pojavljuju i luksuznije grobnice i mauzoleji. Najljepši primjer je jednostavni mauzolej u podu kojega je otkrivena kamena pokrovnna ploča groba za skeletno pokapanje s umetnutim mozaikom izrađenim od vrlo malih kockica (sl. 19).¹⁴⁹ Mozaik prikazuje devetogodišnjeg Tita

Sl. 19. Mauzolej pronađen na sjevernoj strani Salone, blizu kršćanskog groblja na Manastirinama (prema E. Dyggeu).

Aurelija Aurelijana, koji sjedi na stolici predstavljen kao filozof ili pjesnik (s rotulusom u rukama), ispod biste neke ugledne osobe iz umjetničkog života.¹⁵⁰ S desne strane se nalazi jarebica koja sluša dječaka. Vjerojatno simetričan prikaz se nalazio i na lijevoj,

¹⁴⁹ E. Dyggve, *History . . .*, sl. V, 24. i 25.

¹⁵⁰ Arheološki muzej u Splitu, *Vodič*, Split 1872, str. 22, br. 37, Tab. 7 (N. Cambi, *La mosaïque funéraire dans l'art paleochretien*, Ravenna 1976, str. 15, sl. 2.

neočuvanoj strani mozaika. Mauzolej s ovim mozaikom je otkriven oko stotinjak metara sjeverno od gradskih zidina, nešto istočnije od kršćanske nekropole na Manastirinama. Mišljenja sam da mozaik, a vjerojatno i mauzolej, pripada tetrarhijskom vremenu.¹⁵¹

I cesta koja je vodila prema Vranjicu, poluotoku koji zatvara salonitansku luku, također je bila okružena grobovima s obje strane. Na žalost tu se gotovo uopće nisu vodila sistematska arheološka istraživanja, a grobovi su se neprekidno devastirali. Nešto je bolje poznat istočni kasnoantički dio nekropole, gdje je kasnije izrađena starokršćanska cemetrijalna bazilika (lokalitet Crikvina).¹⁵² U Arheološkom muzeju u Splitu kao i u samom mjestu postoji veliki broj natpisa uzidanih u kuće.¹⁵³ Nedavno sam upozoren na jedan prikaz portreta bračnog para uklesan u živoj stijeni sa sjeverne strane ceste.¹⁵⁴ Iako je reljef vrlo plitak i primitivan, ipak je vrlo svjež u likovnom pogledu. Nema sumnje da je čitavo područje između Vranjica i Salone bilo gusto pokriveno grobovima, tako da su se praktično povezivale nekropole Salone i Vranjica. Uostalom, vrlo je vjerojatno da su se ta dva naselja međusobno povezivala u jednu jedinstvenu administrativnu organizaciju.

Najvažnije kršćanske nekropole Salone — po kojima je grad i poznat u znanstvenom svijetu — nastale su izvan glavnih groblja uz zapadnu i istočnu cestu, ali je ipak nesumnjivo da su nastale na poganskim grobljima.¹⁵⁵ Razvoj na tim nekropolama diktirali su grobovi salonitanskih mučenika oko kojih su se počeli pokapati ostali kršćani, stvarajući gomile grobova raznih tipova oko svetih mjesta. Biti pokopan blizu mučenika bila je težnja poklonika nove vjere, ali to uspijeva samo manjem broju imućnih. Stoga su grobovi mučenika razlog okupljanja na kršćanskim nekropolama. Takvih odrednica koje diktiraju raspored kopanja nema na poganskim nekropolama.

Osim u neposrednoj okolici grada nekropole se pojavljuju i na brojnim mjestima u salonitanskom ageru. Ta su groblja rela-

¹⁵¹ Na taj period ukazuju, kako se meni čini, grube forme lica, kubična struktura glave, pa čak donekle i frizura.

¹⁵² O toj bazilici usp. E. Dyggve, *History...*, str. 80, Tab. IV, 28. Uz baziliku bilo je dosta sarkofaga iz V—VI st.

¹⁵³ Kuće u Vranjicu su pune uzidanih fragmenata nadgrobničkih natpisa, skulptura, sarkofaga, stela i dr. Neki od njih su vjerojatno iz Salone, jer je određen broj ljudi imao posjede u Salonu, ali ipak mnogi od njih su morali biti pronađeni prilikom iskapanja temelja za kuće.

¹⁵⁴ Reljef je uklesan u živoj stijeni, očito u blizini stare ceste. Donedavno nije bio ni uočen, pa tako nije ni objavljen.

¹⁵⁵ O tome svjedoče brojni poganski grobovi i spomenici iz I—II st. n. e. Usp. bilj. 145—147.

tivno mala i potječu iz raznih perioda. Radi se većinom o grobljima oko pojedinih posjeda ili pak oko sela i zaselaka. Takvih grobova se nalazilo i nalazi neprekidno, ali se o njima, na žalost, vodilo malo računa. Na salonitanskom ageru, osobito na području današnjeg Splita ima takvih manjih groblja koja broje od nekoliko do stotinjak pokopa.¹⁵⁶ Vrlo je malo istraženo takvih nekropola.

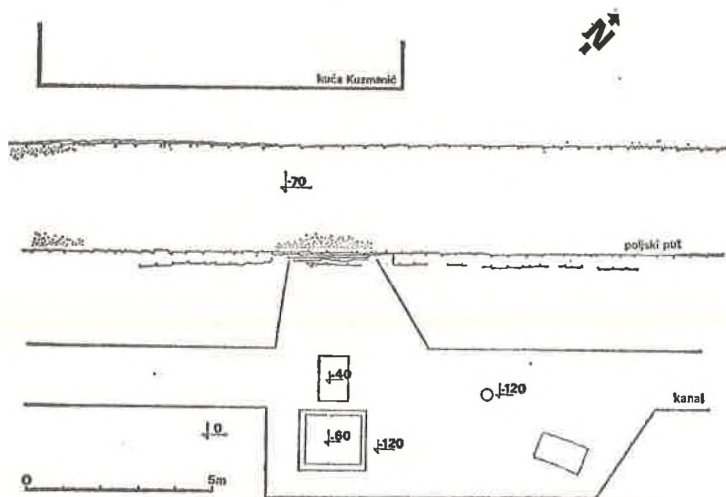
Nekoliko takvih manjih groblja je ipak u novije doba istraženo u Splitu. Grobovi su se uglavnom pojavljivali prilikom gradnje raznih objekata ili naselja u gradu. Ovdje ću spomenuti samo dva primjera, koji su u isto doba predstavnici spomenutih kategorija pokapanja u salonitanskom ageru: groblja oko posjeda ili pak manjih aglomeracija (*vici*). Primjer prvog tipa je mala nekropola u Smrdeću, danas u istočnom dijelu Splita (tzv. Split III), gdje je prije dvadesetak godina otkrivena manja nekropola i velika ara Lucija Granija Proclina koja se čuva u Arheološkom muzeju u Splitu (sl. 20).¹⁵⁷ Ta je ara stajala na postamentu od velikih kamenih blokova (sl. 21). Ara se sastojala od dva dijela: kubusa s natpisom i dekoracijom, te kruništa (sl. 22). Oba su elementa međusobno bila spojena klinovima. Na prednjoj je strani sljedeći natpis:

D(iis) M(anibus)
 L(ucio) GRANIO L(uci) F(ilio)
 PROCLINO DEC(urioni)
 CÔL(oniae) AEQ(ensium) FLAMI
 NI B(ene) F(iciario) Co(n)SULARI LEG(ionis) XIII
 GEM(inae) ISTUP(endiarum) X(v)III
 DEF(uncto) ANN(orum) XXXVIII
 EPIDIA PROCVLA MA
 TER FILIO DULCISSIMO
 ET SIBI LIBERTIS LIBERTA
 BUSQVE POSTERISQVE
 EORVM
 IN F(ronte) P(edes) XL IN AG(ro) P(edes) XL

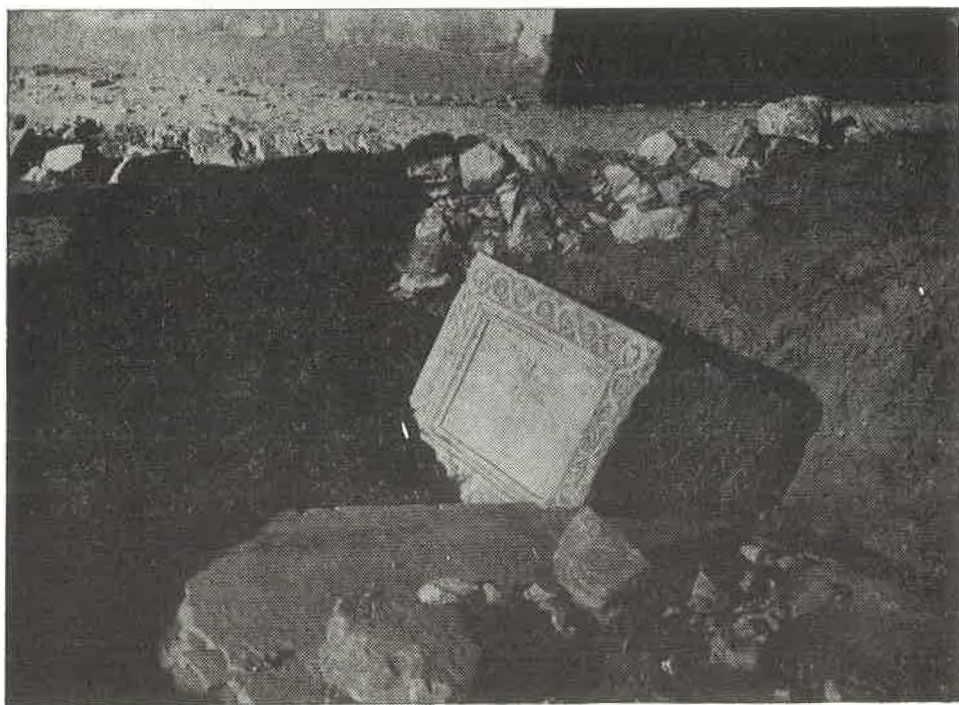
¹⁵⁶ Najveće se nekropole nalaze na sjeverozapadnoj strani splitskog poluotoka. Mnogo njih je uništeno prilikom gradnje raznih kuća i drugih objekata, a od istraženih malo ih je objavljeno. Usp. M. Nikolanci, »Novi antikni nalazi iz Visa i Splita«, VAHD, LIV, 1952, str. 192 i d.

¹⁵⁷ N. Cambi — Ž. Rapanić, »Ara Lucija Granija Proclina«, VAHD, LXXII—LXXIII, 1979, str. 93 i d., sl. 1—3, Tab. III—VI.

¹⁵⁸ O počecima prikazivanja erota s izvrnutom bakljom usp. bilj. 125.

Sl. 20. Plan groblja oko are Lucija Proklina u Splitu.

Sl. 21. Ara L. Granija s bazom u trenutku otkrivanja.

Sl. 22. Ara L. Granija Proklina (prema N. Cambi — Ž. Rapanić).

Sl. 23. Ara L. Granija Proklina, prednja i bočne strane (prema N. Cambi — Ž. Rapanić).

Na bočnim stranama kubusa prikazani su u reljefu eroti s izvrnutom bakljom i girlandom, što je najomiljeniji motiv u cjelokupnom repertoaru salonitanskih nadgrobnih spomenika (sl. 23).¹⁵⁸ Jedna strana je otučena, ali se vidi da je na njoj bio taj motiv, a sa strane još i beneficijarski znak. Stražnja je strana pak potpuno bez ukrasa. Ovaj je spomenik približno iz doba Hadrijana, što se dade zaključiti na temelju stilskih obilježja reljefa i dekoracije, te podataka da je pokojnik bio konzularni beneficijar XIV legije gemine koja je bila u Karnuntumu početkom II st. i davala potrebne vojnike za rimskog namjesnika u Dalmaciji.¹⁵⁹ Oko spomenika je pronađeno nekoliko urna, ali su one prilikom otkrivanja nestale, zajedno s inventarom.

Ovaj primjer je vrlo zanimljiv. Mišljenja sam da se radi o manjem grobištu oko centralnog nadgrobnog spomenika i groba vlasnika parcele u salonitanskom ageru. Položaj groba i čitave nekropole je bio na krajnjem sjeverozapadnom uglu parcele, što se može odrediti na osnovi ostataka poljskih puteva koji drže pravac negdašnje mreže cesta među parcelama sistema limitacije agera. Taj je položaj izabran kako bi se moglo dati mjesta za pokop članova obitelji Granija u blizini mjesta gdje su živjeli, a da u isto doba ne smeta posjedu odnosno stanovanju. Očito je da je ta obitelj bila vlasnik terena, jer se u natpisu spominju oslobođenici i oslobodnice, što je za to jasna indicija. Osim toga Lucije je Granije član gradskog vijeća jedne rimske kolonije, a to je mogao postati samo po cenzusu, što bi ukazivalo da je obitelj dosta imućna. U vezi s tim natpisom je čudno što je Lucije Granije kao vojnik bio izabran u vijeće Aequuma, grada četrdesetak kilometara udaljenog od posjeda koje je na teritoriju jedne druge rimske kolonije.¹⁶⁰ Te činjenice nisu lako međusobno spojive. Zbog toga pretpostavljam da je možda njegova majka bila vlasnik posjeda na teritoriju salonitanske zajednice. Očito je da je ova ara bila glavni grob na toj nekropoli. Vrlo je vjerojatno da se radilo o grobnoj parceli poput onih koje su postojale na zapadnoj nekropoli Salone Argyruntumu ili pak u Akvileji.

Primjer nekropole drugog karaktera je ona koja je otkrivena također prije nekih dvadesetak godina u sjeverozapadnom predjelu Splita koji se zove Lora.¹⁶¹ Tu je bilo otkriveno četrdesetak urna, te dva zidana groba za skeletno pokapanje. Više je grobova bilo

¹⁵⁸ XIV legija (*Gemina Martia Victrix*) bila je stacionirana od početka II st. u Carnuntumu. Iz njezina sastava slani su oficiri kao ispomoć upravi rimske provincije Dalmacije. Usp. *PW-RE*, XII, strp. 1740, s. v. legio (XIII gemina) (E. Ritterling), te A. Betz, *Untersuchungen...*, str. 54 i d.

¹⁶⁰ O tome problemu usp. N. Cambi — Ž. Rapančić, o. c., str. 100.

¹⁶¹ Nekropola još nije objavljena.

uništeno buldožerima, jer je nekropola pronađena slučajno prilikom radova na cesti, i to ukazuje da je ona sigurno bila znatno veća. Pouzdano je da su toj nekropoli pripadali i grobovi pronađeni još nešto ranije u neposrednoj blizini. Materijal iz grobova je vrlo kvalitetan. Gotovo svaka je urna sadržavala više predmeta, među kojima su neki izuzetne kvalitete, kao što su na primjer prstenje od jantara (neki primjerci imaju i figuralne ukrase: erote, portrete žena s flavijevskom frizurom), ukrasne jantarske figure (pas koji leži), staklo (bočice u bojama i dr.), firma lampice itd. Na temelju nalaza proizlazi da je nekropola trajala od druge polovice I st. do ranog III st. n. e. Razmjerno velik broj pokopa i širina areala koji su zauzimali grobovi ukazivala bi da je to bilo groblje nekog vikusa koje se smjestilo na splitskom poluotoku u okviru salonitanskog agera.¹⁶² Prilikom zaštitnih istraživanja nije se otkrilo tragova grobišne arhitekture, a ni najmanja indicija eventualnom postojanju nadgrobnih spomenika, natpisa i dr. Po svom karakteru materijal pronađen u grobovima vrlo je srodan onom koji je potekao iz nekropole u Angyruntumu,¹⁶³ ali ovdje nije bilo grobnih parcela kao tamo. Grobovi su, čini se, bili ukapani bez sistema.

U neposrednoj blizini nekropole u Lori, točnije u južnom zidu samostanske crkve u Poljudu, može se i danas vidjeti uzidan jedan dosta veliki i važan natpis (sl. 24).¹⁶⁴ Taj je lokalitet udaljen samo oko tristo metara od nekropole u Lori. Iako su redovnici natpis mogli donijeti iz Salone ili pak negdje iz Dalmacije, postojanje velike nekropole¹⁶⁵ te antičke arhitekture u blizini pokazuje da se natpis možda ipak mogao naći prilikom radova na izgradnji samostana ili crkve.¹⁶⁶ To znači, ako je natpis doista tamo pronađen, da je u blizini samostana moglo biti veće arhitekture sepulkralnog karaktera. Natpis glasi:

¹⁶² Tome bi govorili u prilog brojni nalazi raznog karaktera u tom dijelu Splita.

¹⁶³ Sličan je karakter urna, staklenih olla, uljanica, drugog staklenog materijala, keramike itd., ali što je posebice zanimljivo, jer nije standardno u takvim grobovima, to su nalazi od jantara: prstenje sa ženskim portretima koji imaju flavijevsko-trajanske frizure, erote i dr., ukrasne figure poput psa itd. Usp. M. Abramić — A. Colnago, »Untersuchungen...«, stup. 55 i d., sl. 20, 65, 71 i druge.

¹⁶⁴ *CIL*, III 2082. Ploča je duga 1,57, a visoka 0,67 m.

¹⁶⁵ Čitavo područje Poljuda i Lore puno je grobova. Usp. bilj. 156.

¹⁶⁶ Antička je arhitektura otkrivena ispod srednjovjekovne crkvice Sv. Trojice u neposrednoj blizini. Čini mi se da je i sam zid oko dvorišta samostana u Poljudu, u koji je uzidan i ovaj natpis, antički i kasnoantički.

Sl. 24. Natpis Gaja Orhivija Amempta iz Poljuda u Splitu.

C(aio) ORCHIVIO AMEMPTO DECVR(ioni)
 ANN(orum) XIIX ORCHIVIA PHOEBE
 MATER FECIT SIBI ET AMEMPTO CAESARIS
 AVG(usti)
 DISP(unctori) CONIVGI ET LIBERTIS
 LIBERTABVSQ(ue) POSTERISQ(ue)
 SVIS ET EORVM ET RHODINO AMEMPTI CAESARIS
 MONVMENT(um)
 IN FRONTE CVM TABERNA P(edes) LII IN AGRO
 P(edes) XLV HOC
 SIVE SEPVLCHRVM EST EXTRANIVM HEREDEM
 NON SEQVETVR

Očito je da se u natpisu spominje grobna parcela u kojoj je bila izgrađena i *taberna* (kuća za jelo) u kojoj su se održavale ritualne daće u čast pokojnika na spomen-dane. *Taberna* se u sepulkralnom kontekstu javlja u Dalmaciji samo na ovom natpisu, ali je ona inače dosta česta u rimskom svijetu.¹⁶⁷ Ovaj je natpis daljnja potvrda velikih i bogato uređenih grobnih parcela u kojima je bilo i arhitekture (natpis je bez sumnje morao biti ugrađen u neki zid).

¹⁶⁷ J. M. C. Toynbee, *Death...*, str. 97 i d.

Salonitanski natpisi, koje smo analizirali u ovom radu, pružaju vrlo mnogo podataka u pogledu organizacije i izgleda grobnih parcela i nekropola općenito. Već je ranije u tekstu bilo riječi o terminima koji označavaju grobnu parcelu (*locus* i *hortus*). Ta su dva termina međusobno bitno različita i prema postojećoj dokumentaciji ne pojavljuju se zajedno u isto doba.¹⁶⁸ Budući da se grobnim parcelama treba nesmetano prići, u natpisima se često javljaju riječi u značenju prava puta i pristupa. Najčešći od svih tih termina je *aditus*, katkada čak s naznakom njegove širine.¹⁶⁹ Međutim, često se navode zajedno svi izrazi koji u cjelini označavaju pravo puta i prolaza, kao na primjer *iter*, *aditus*, *actus* i *ambitus*.¹⁷⁰ Ovi su izrazi očito ušli u sepulkralnu upotrebu iz pravnih uredaba koje vrijede za zemljišne posjede.¹⁷¹ Razlika među njima nije posve jasna, ali je vrlo vjerojatno da svi oni u cjelini obuhvaćaju sve načine prolaza s kolima i bez njih, izvan glavnog puta (*via*) koji se također javlja u natpisima.¹⁷² *Via* se, međutim, javlja samo u cilju određivanja položaja grobne parcele ili pak samog groba. Pravo prolaza takvom cestom nije sporno, jer je ona uvijek otvorena za sve prolaznike, odnosno posjetioce nekropole. U centru grobne parcele je glavni spomenik (*monumentum*) koji je mogao biti stela ili ara, dok se kasnije počinje upotrebljavati i sarkofag.¹⁷³ Ara je bila podignuta na širokoj i visokoj bazi (*base*) koja je mogla imati i ogradu (*clatra*).¹⁷⁴ Veće su se parcele sastojale od prednjeg dijela (*vestibulum*) i stražnjeg dijela (*ambitus*) koji u isto doba služi i za obilazak spomenika.¹⁷⁵ Oba su ta dijela parcele služila u isto doba i za pokapanje

¹⁶⁸ Svi su natpisi u kojima se navode termini *hortus* kasni. Od svih je čini se, najraniji onaj CIL, III 2973, koji bi mogao biti iz druge polovice II ili ranog III st. Natpisi na kojima se javlja *hortus* su još CIL, III 2207, te 2279. Naprotiv, natpis na kojem se javlja izraz *locus* (*Finis Loci*) CIL, III 9315 je iz ranijeg I st. n. e. Da je tada u modi izraz *hortus*, tada bi za jedan od najvećih parcela na salonitanskim grobljima očekivali taj termin, ali to ipak nije slučaj.

¹⁶⁹ F. Bullić, »Trovamenti antichi...«, *Bull. dalm.*, XXXVII, 1914, str. 64, br. 4654 A.

¹⁷⁰ *Dizionario epigrafico di antichità romane* (ed. E. De Ruggiero. Vol. I, 1895, str. 70 i d., s. v. *Actus*).

¹⁷¹ *Dizionario epigrafico...*, l. c.

¹⁷² *Via* je očito glavna cesta koja je glavna odrednica za organizaciju nekropola i grobnih parcela, kako to proizlazi iz natpisa CIL, III 2072 i 2973. Za parcele u drugom redu nužan je slobodan pristup.

¹⁷³ *Monumentum* se spominje u natpisima CIL, III 2072 i 9315. Kasnije, vjerojatno od ranijeg II st., glavni spomenik na parceli postepeno postaje sarkofag. Na žalost, ni jedan nije pronađen na zapadnoj nekropoli u tom položaju.

¹⁷⁴ CIL, III 2072.

¹⁷⁵ CIL, III 2072. *Ambitus* se po mom mišljenju u ovom natpisu razlikuje od pristupnog puta kakav se javlja npr. na više puta spominjanom natpisu CIL, III 9315.

pokojnika (*loci sepulturae*¹⁷⁶ ili *sepulchrum*¹⁷⁷). Oko cijelog kompleksa bila je ograda (*lorica*), vjerojatno podignuta od stupića, pilastrića i drugih dekorativnih elemenata.¹⁷⁸ Već sam davno ukazao na jedan takav funkcionalni element (pilastar) u koji su se očito umetale pregradne ploče. Na tom pilastriću bio je prikazan erot ljeta.¹⁷⁹ Vjerojatno su postojala takva četiri pilastra, tj. na svim uglovima grobne parcele, a na njima su po svoj prilici bili prikazani ostali eroti godišnjih doba. Ograda je možda mogla biti i od kovanog željeza, ali nalazi sa salonitanskih nekropola ne daju indicija o tome. Grobni areali su mogli imati u svom sastavu i neke građevine. Tako se u natpisima javljaju termini kao što su *diaeta* (bar, mjesto za služenje pićem),¹⁸⁰ te *taberna* (prostorija za jelo).¹⁸¹ Obje su vrste ovih prostorija imale ritualnu funkciju. Osim velikih parcela bilo je i manjih na kojima je jedva mogao stajati spomenik i mali broj grobova. Parcele su bile vrlo pomno planirane da bi se na njima mogli nesmetano vršiti rituali i žrtvovanja (*sacrificia*).¹⁸²

U kasnoj se antici na području salonitanskog agera često susreću siromašni pokopi u amforama ili tegulama.¹⁸³ I ti su pokopi očito bili vezani uz posjede ili pak crkve koje su kao župni religiozni centri bile raštrkane na jednom većem prostoru. Uglavnom se radi o grobovima IV ili V st.

Nema dvojbe da se na temelju navedenih primjera jasno vidi međusobni odnos među nekropolama oko grada s jedne strane, te vangradskih aglomeracija i privatnih posjeda s druge strane. Grobovi su, dakle, postojali posvuda gdje je postojao bilo kakav vid stalnog življenja na jednom mjestu. Svuda je, naime, bilo nužno osigurati prostor za pokojnika. Tako su uz grad ili neko drugo naselje živih postojala često ogromna naselja mrtvih. Njihov međusobni odnos je zaista vrlo zanimljiv. Katkada je grad živih u agresiji prema gradu mrtvih (u trenucima kad se grad neophodno mora širiti, kad nedostaje prostora, kad prijeti opasnost, pa se za utvrđivanje upotrebljavaju i nadgrobni spomenici uz ostali materijal koji

¹⁷⁶ Usp. *Bull. dalm.*, XX, 1897, str. 151, br. 2360.

¹⁷⁷ Taj se izraz javlja u natpisu *CIL*, III 2082.

¹⁷⁸ Taj se izraz javlja u natpisu *CIL*, III 2072. Vrlo je vjerojatno da su te ograde bile poput onih u Akvileji i Boretu, a ne zidane kao u Argyrun-tumu.

¹⁷⁹ N. Cambi, »Personifikacije godišnjih doba na spomenicima u Salonima«, *VAHD*, LXII, 1960, str. , Tab.

¹⁸⁰ Usp. *CIL*, III 9315.

¹⁸¹ Usp. *CIL*, III 2082.

¹⁸² Izraz se javlja u natpisu *CIL*, III 9315.

¹⁸³ Takvi su grobovi otkriveni na više mjesta na području današnjeg Splita. Publicirano je nekoliko manjih nekropola. Usp. npr. F. Oreb — E. Marin, »Kasnoantičko groblje na Sućidru u Splitu«, *VAHD*, LXXIV, 1980, str. 55 i d.

se stanovnicima nalazi pri ruci). Međutim, vrlo često grad mrtvih guši grad živih, jer mu neprekidno i tiho oduzima vitalni prostor u najboljim dijelovima područja, ne doduše unutar perimetra, ali uz ceste, zidine, polja itd. Dakle, na prostoru koji bi grad mogao i te kako korisno upotrijebiti. To gušenje ipak nije toliko agresivno i rušilačko. Grad živih podliježe zakonitostima razvitka grada koje diktira svakodnevnica i ekonomika, grad mrtvih, naprotiv, ruši svako planirano uređenje, osobito u kasnoj antici. Tada, naime, grobovi imaju u društvu poseban status koji je važniji čak i od grada živih. Salona i njena okolica su izvanredni primjeri za proučavanje takvih pojava, iako njene nekropole nisu dovoljno obrađene. Ipak ostaci grobnih parcela, mauzoleja, nadgrobnih spomenika i osobito nadgrobnih natpisi kojih ima barem oko 5.500 jasno govore o odnosima grada, suburbija, vicusa i posjeda izvan grada te njihovih pripadajućih groblja. Nadgrobní natpisi su također rječitó svjedočanstvo socioloških aspekata odnosa pokojnika prema okolini, gradu i ambijentu. O tome, međutim, ovdje nije moguće detaljnije raspravljati.

Pokojnik i njegov grob su imali izvanredno mjesto u životu živih. Njihovi su odnosi uvjetovani socijalnim, religijskim i ekonomskim vezama. On je, doduše, bio bespomoćan u odnosu na žive i nije imao mogućnosti da odlučuje o sudbini svoga groba, pa ga je, stoga, zaštićivao još za života formulama protiv violacije, uzurpacije itd. Formule očito ukazuju da je pokojnik oporučno ostavio brigu o grobu i njegovu zaštitu administrativnim ili poreskim institucijama (*fiscus*, *res publica*, *ecclesia* itd.) kako bi ovi u slučaju violacije sudskim putem utjerali kaznu od počinitelja. Kazne su bile vrlo visoke, pa su vjerojatno više djelovale zastrašujuće. Koliko je bio efikasan sistem utjerivanja kazni, nije poznato. Ali od širenja gradskog prostora i drugih komunalnih neprilika nije bilo zaštite. Sličnih odnosa prema pokojnicima svjedoci smo i danas kad se bespoštedno i neopravdano devastiraju groblja koja su se stjecajem prilika našla unutar gradova ili unutar njihove zone širenja.

Odnos suvremenika prema grobovima i grobljima je, čini mi se, izvanredan pokazatelj socijalne zrelosti jedne sredine. Isti je takav slučaj bez sumnje bio u antici. Međutim, rekao bih da je ponekad i odnos nas arheologa nekorektan prema grobovima i grobljima. Bilo bi se nužno odnositi prema njima s više pažnje i poštovanja.

Nenad Cambi: SALONA AND ITS NECROPOLISES

Summary

The phenomena of luxurious Roman necropolises is noticed in Dalmatia which is an integral part of the ancient world. The research of that phenomena goes into the essential quality of Roman society and its relationships. The theme of this work is Salona's necropolises especially those that are situated on the roads approaching a town. Salona is a town with a very interesting urban structure which is strictly subordinated to the roads that existed there from ancient times, even before the town had been built up there. A very important necropolis is developed along the west road. On its sides there were square parcels that had a gravestone in the middle of it. The necropolis reached the western area up to the Kaštel Sućurac and may be more to the west. Besides the western necropolis there existed a north-eastern and a south-eastern. It is obvious that according to some inscriptions that have been found there, had to exist other parcels along that road and also on the western road. Recently, on the north-east necropolis, two stellas of the Seventh Roman legion were discovered that were probably on service in Salona. Some important monuments of the south-west necropolis were immured in the town walls. The author suggests that the inscription in which *via munita* was mentioned, refers to this and not to the west necropolis, because it was found on the area of the first mentioned necropolis. Besides Salona's necropolis the author mentions some other similar examples from Dalmatia (Zadar, Starigrad, Dopleja etc). After that the author refers to the further development of Salona's necropolises which have a tendency to spread out in the shape of a ring round the town, because the best places along the roads had already been occupied. Christian necropolises have got a different tendency of development and their main destination is a sacred place (usually the martyr's grave, relics etc.)

Furthermore the author discusses sepulchral inscriptions and analyses all the terms referring to the grave parcels, fences, approaches etc.

At the end the author gives us some general points about Salona's necropolises and distinguishes two types of grave formation; one type is near villages and hamlets (*vicus*), the other type is near properties.